

СОЁЛЫН ӨВИЙН ҮНДЭСНИЙ ТӨВ

МОНГОЛ НУТАГ ДАХЬ ТҮҮХ, СОЁЛЫН ҮЛ ХӨДЛӨХ ДУРСГАЛ

HISTORICAL AND CULTURAL IMMOVABLE MONUMENTS IN MONGOLIA

ХII ДЭВТЭР
ӨМНӨГОВЬ АЙМАГ

МОНГОЛ НУТАГ ДАХЬ ТҮҮХ, СОЁЛЫН ҮЛ ХӨДЛӨХ ДУРСГАЛ

XII ДЭВТЭР
ӨМНӨГОВЬ АЙМАГ

Зохиогч:
Г.АНХСАНАА
Г.ЭНХБАТ
А.ЦООЖ

Гэрэл зураг:
Г.АНХСАНАА
Б.ЭНХТӨР
Г.ЭНХБАТ

Дизайнер:
П. ЧИНБАТ

Орчуулга:
Ц.ЦОЛМОН

Жолооч:
Б.ЭРДЭНЭЧИМЭГ

Зохиогчийн эрх хамгаалагдсан. © 2019,
Соёлын өвийн үндэсний төв, Улаанбаатар, Монгол улс

Copyright © 2019 by the National Center for Cultural
Heritage, Ulaanbaatar, Mongolia

Энэхүү цомгийг Соёлын өвийн үндэсний төвийн зөвшөөрөлгүйгээр бүтнээр нь буюу хэсэгчлэн
хувиран олшруулахыг хориглоно.

Монгол улс
Улаанбаатар хот - 211238
Сүхбаатар дүүрэг
Сүхбаатарын талбай 3
Соёлын төв өргөө Б хэсэг
Соёлын өвийн үндэсний төв

Шуудангийн хайрцаг 223
Веб сайт: www.monheritage.mn
И-мэйл: cch@monheritage.mn
Утас: 976-70110877

Боловсрол, Соёл,
Шинжлэх ухаан, Спортын яам

Соёлын өвийн үндэсний
төв

Өмнөговь аймгийн
ЗДТГазар

Өмнөговь аймгийн
музей

ГАРЧИГ

Өмнөх үг	4
Удиртгал	5
Өмнөговь аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын тухай	16
Өмнөговь аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын байршил	32
Баяндалай сум	33
Баян-овоо сум	38
Булган сум	42
Гурвантэс сум	46
Даланзадгад сум	51
Мандал-овоо сум	54
Манлай сум	57
Ноён сум	60
Номгон сум	65
Сэврэй сум	71
Ханбогд сум	76
Ханхонгор сум	82
Хүрмэн сум	85
Цогт-овоо сум	89
Цогтцэций сум	94
Өмнөговь аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт	98
Товчилсон үгийн тайлал	100
Ашигласан ном бүтээлийн жагсаалт	101

ӨМНӨХ ҮГ

БСШУСЯ-ны харьяа Соёлын өвийн үндэсний төв Монгол нутагт оршин буй түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг анхан шатны байдлаар бүртгэн баримтжуулах, тоолох, хадгалалт хамгаалалт, ашиглалтын байдалд судалгаа хийх ажлыг 2008 оноос төлөвлөн хэрэгжүүлж эхлээд байгаа билээ. Бид энэ ажлын хүрээнд Хэнтий, Сүхбаатар, Дорнод, Дорноговь, Говьсүмбэр, Сэлэнгэ, Дархан-Уул, Орхон, Булган, Өвөрхангай, Дундговь, Төв, Архангай, Завхан, Өмнөговь аймгийн нутагт ажиллаж 3500 орчим дурсгалт газрыг бүртгэн баримтжуулж, холбогдох мэдээллийг Соёлын өвийн улсын нэгдсэн бүртгэл, мэдээллийн сан болон нэр дурдсан аймгуудын бүртгэл, мэдээллийн санд хадгалаад байна.

Соёлын өвийн үндэсний төв нь олон нийтэд Монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг сурталчлах зорилгоор Улсын нэгдсэн бүртгэл-мэдээллийн санд хадгалагдаж байгаа мэдээллийг дээрх ажлын үеэр цуглуулсан мэдээллээр баяжуулан гэрэл зургийн цуврал цомог хэвлүүлж байгаа билээ. Бид энэ удаа Өмнөговь аймгийн нутаг дэвсгэр дээрх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг багтаасан 12 дэх цомгоо хэвлүүлэн та бүхний гар дээр өргөн барьж байна. Энэ удаагийн цомогт тус аймгийн нутагт орших түүх, соёл, шинжлэх ухаан, танин мэдэхүйн ач холбогдолтой 128 дурсгалт газрыг сонгон авч, байршлыг нь газрын зурагт байрлуулан товч тайлбарын хамт оруулж, сум тус бүрийн нутагт орших дурсгалын жагсаалтыг ард нь хавсаргалаа.

Энэхүү цомог нь эрдэм шинжилгээ, судалгааны зориулалттай бус зөвхөн түүх, соёлын дурсгалыг ард иргэдэд сурталчлан таниулах зорилготой гаргаж байгаа учир мэдээллийг товчлон оруулсан болно. Уншигч та Монгол нутаг дахь түүх, соёлын дурсгалын талаар илүү их мэдээлэл авах, эсвэл энэхүү цомогтой холбоотой санал хүсэлт, шүүмж байвал манай байгууллагын хаягаар хандахыг хүсье.

Эртний түүх, соёлын өвөө эрхэмлэн дээдлэгч ард иргэд та бүхэн энэхүү гэрэл зургийн цомгоор дамжуулан Монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалуудтай танилцаж, тэдгээрийг хадгалж хамгаалах, хойч үедээ өвлүүлэн үлдээх үйлсэд өөрсдийн хувь нэмрээ оруулна гэдэгт итгэж байна.

Зохиогчид

FOREWORD

The National Center for Cultural Heritage under the Ministry of Education, Culture, Science, and Sports has planned to register, document and make inventory for the historical and cultural immovable properties of Mongolia and this work has implemented since 2008. In the framework of this project, the historical and cultural immovable properties at 3500 sites in Khentii, Sükhbaatar, Dornod, Dornogobi, Govisumber, Selenge, Darkhan-Uul, Orkhon, Bulgan, Ovorkhangai, Dundgovi, Töv, Arkhangai, Zavkhan, Ömnögovi provinces have registered and documented, and data gathered into the Registration and Information State Database of Cultural Heritage.

Aiming to raise awareness on historical and cultural immovable properties among the public, the photo catalogs are being published by the National Center for Cultural Heritage which includes the data from the Registration and Information State Database of Cultural Heritage and data collected from the field research. This time, the 12th serial catalog including historical and cultural immovable properties of Ömnögovi Province is being introduced to you. For this catalog, total 128 sites historically, culturally, and scientifically valuable in Ömnögovi Province were selected, and their brief descriptions, locations on the map, and the list of immovable properties in each soum of Ömnögovi province were attached in the back.

This serial catalog is not dedicated for the academic use, instead it is dedicated to promote the importance of preserving historical and cultural immovable properties and raise public awareness for the better understanding.

Dear readers, if you have any suggestions, criticisms or if you want to find out more about the historical and cultural immovable properties of Mongolia, please contact us through the address of our organization.

We believe that by reviewing these serial catalogs, the reader will get the knowledge associated with the historical and cultural immovable properties in Mongolia and would give their contribution to the protection and preservation of immovable properties and passing them to the future generations.

Authors

УДИРТГАЛ

Өнөөгийн дэлхий нийт хүн төрөлхтний түүхэнд бүтээгдэж бий болсон эдийн болон оюуны соёлын өвийг уламжлагдаж ирсэн хэлбэрээр нь соёлын биет ба биет бус өв хэмээн ангилан авч үзэж байна. Соёлын биет бус өвд оюуны соёлын бүхий л өв хамаарах бол соёлын биет өвд материаллаг түүхий эдээр бүтээгдсэн бүх дурсгал хамаарах ажээ. Соёлын биет өвийг хадгалагдаж буй орчин нөхцөл, эх төрхөөр нь түүх, соёлын хөдлөх дурсгалт зүйл ба түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал гэж хоёр хэсэгт хуваадаг байна.

1972 онд НҮБ-ын Боловсрол, Шинжлэх ухаан, Соёлын байгууллагын Ерөнхий бага хурлын 17 дугаар чуулганаар баталсан “Дэлхийн соёлын болон байгалийн өвийг хамгаалах конвенци”-д “Соёлын өв” гэдэг ойлголтыг үл хөдлөх гэдэг утгаар нь гурав ангилсан байдаг. Үүнд:

- Хөшөө дурсгал (түүх, урлаг, шинжлэх ухааны хувьд нэрд гарсан, бүх талын үнэт ач холбогдол бүхий уран барилга, сүрлэг чимэглэлийн уран баримал, уран зургийн бүтээл, археологийн олдвор, бичээс, агуй болон цогцолбор дурсгал)
- Архитектурын чуулга (түүх, урлаг, шинжлэх ухааны хувьд нэрд гарсан бүх талын үнэт ач холбогдол бүхий салангид буюу нэгдмэл барилга байгууламж, уран барилгын цогцолбор)
- Дурсгалт газар (хүний болон хүн, байгалийн хамтарсан бүтээлүүд, мөн түүх, гоо зүй, угсаатны судлалын хувьд нэрд гарсан бүх талын үнэт ач холбогдол бүхий археологи, түүхийн дурсгалт газрыг багтаасан бүс нутаг) гэж ангилсан байна.

Монгол Улсын нутаг дэвсгэр нь нэн эрт цагаас хүн нутаглаж ирсэн өлгий нутгийн нэг, Төв Азийн эртний нүүдэлчдийн соёл иргэншлийн гол төв болж байсан учир тэдний бүтээн бий болгож үлдээсэн түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалаар үлэмж баялаг орон юм. Манай улс 1992 оны Үндсэн хуулийн үзэл баримтлал болон олон улсын соёлын өвийн талаарх нийтлэг ойлголтод нийцүүлэн 2014 онд шинэчлэн найруулж баталсан “Соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль”-ийн 3 дугаар зүйлд “... эртний хүний оромж, отог бууц, оршин сууж байсан ул мөрийг хадгалсан соёлт давхарга, ашигт малтмал олборлож, боловсруулж, үйлдвэрлэл эрхэлж байсан газар, булш, хиргисүүр, бунхан, оршуулга, тахилын газар, хөшөө чулуу, хадны сүг зураг, бичээс зэрэг археологийн дурсгал; эртний хот суурины үлдэгдэл, балгас, хэрэм, цайз болон уран барилгын цогцолбор, сүм дуган, хийд, гудамж, талбай, байшин барилга зэрэг уран барилгын дурсгал; түүхэн хүмүүсийн амьдрал, үйл ажиллагаатай холбоотой байшин барилга ...; түүх, соёлын цогцолбор газар; эртний хүн, амьтан, бичил биетэн, ургамлын чулуужсан олдвор, үл мөр, тэдгээрийг агуулсан олдворт газар” зэрэг дурсгалуудыг үл хөдлөх гэх ангилалд хамаатуулан хуульчилсан байдаг.

Аливаа соёлын өв, тэрдундаа түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал бол тухайн улс орны соёлын түвшинг илэрхийлэх том үзүүлэлт болохын сацуу тусгаар тогтнолын баталгааны нэг гол баримт болдог. Энэ ч утгаараа хөдөө хээр оршин буй бүх төрлийн үл хөдлөх дурсгалаа хайрлан хамгаалах явдал бол аль ч төр засгийн анхаарлын төвд байх ёстой асуудал юм.

Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалах хууль, эрх зүй: Монголчууд эртнээс өөрсдийн болон бусдын өвөг дээдсийн бий болгож бүтээсэн түүх, соёлын аливаа дурсгалд хүндэтгэлтэй хандаж олон арга хэлбэрээр хамгаалж ирсэн баялаг уламжлалтай ард түмэн. Түүхийн шаралсан хуудсанд “эртний булш, хиргисүүрийг ухаж сүйтгэсэн хүнийг тодорхой тооны адуу малаар торгох зэрэг шийтгэл оноож байсан” тухай цөөнгүй баримт тохиолддог. Түүнчлэн үр хүүхэддээ эртний дурсгалт зүйлийг хөндвөөс “чөтгөр сэрнэ, чөтгөр дагана, сүнс нь хорогдоно, нүд чинь сохорно, гар чинь татна, муу зүйл тохиолдоно...” гэх мэтээр сургаж тэдгээрт аль болох хүндэтгэлтэй хандах сэтгэлтэй болгон хүмүүжүүлдэг байсан уламжлал эдүгээ ч хөдөө орон нутаг бий.

Монгол Улсад соёлын өвийг хамгаалах талаар төрийн цэгцтэй бодлого Ардын хувьсгал ялсны дараагаас боловсорч иржээ. 1921 онд байгуулагдсан Судар бичгийн хүрээлэнгийн дүрэмд “дэлхий дахины улсын бичиг судрын сан ба музей үзмэрийн зүйлийг хураах ... монгол үндэстэнд холбогдох бичигтэй хөшөө, чулуун зураг зүйлүүдийг хамгаална” гэж заасан байдаг нь төрөөс соёлын өвийн талаар баримтлах анхны эрхзүйн баримт болжээ. 1941 оны УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 79 дүгээр хурлын тогтоолоор “Хуучны дурсгалт зүйлийг сахин хамгаалах дүрэм”-ийг батлан гаргаж улс орон даяар мөрдүүлжээ. Уг дүрэмд “Монгол улсын хязгаар дотор буй хуучны бүх дурсгал болох зүйл цөм Монгол улсын өөрийн хөрөнгө мөн” хэмээн заасан байдаг. Энэхүү дүрмийн ихэнх зүйл заалт нь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалахад чиглэсэн байдгийг дурдууштай.

Дээрх дүрмээс хойш 30 гаруй жилийн турш түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах талаар төрөөс ямар нэг эрхзүйн баримт бичиг батлан гаргаагүй нь нэг талаас Монгол нутгийг бүхэлд нь хамарсан эртний дурсгалуудын талаарх бүртгэл судалгаа дутмаг байсан, нөгөө талаас дэлхий нийтийн соёлын өвд хэрхэн хандах хандлага бүрэн төлөвшиж тогтоогүй байсантай холбоотой юм.

1970 онд АИХ-ын Тэргүүлэгчдийн зарлигаар “БНМАУ-ын Соёлын дурсгалт зүйлсийг хамгаалах тухай хууль” батлагдан гарчээ. Энэ хууль бол монголчуудын хэдэн зууны турш хадгалж ирсэн болон бүтээн туурвиж ирсэн түүх, соёлын дурсгалыг хадгалж хамгаалах, судлан шинжлэх, сэргээн засварлах, сурталчилах зэрэг бүхий л харилцааг цогцоор нь зохицуулсан бие даасан анхны хууль байв. “БНМАУ-ын Соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах хууль” батлагдан гарснаар урьд өмнө ард иргэдийн дунд үнэ цэнэ, ач холбогдол нь төдийлөн танигдаагүй байсан түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын талаарх ойлголтыг өөрчилж хүн бүрийг эдгээр дурсгалд хүндэтгэлтэй хандах, хадгалж хамгаалах үйл ажиллагаанд гар бие оролцох зэргээр үүрэг хариуцлагатай байх нөхцлийг бүрдүүлсэн юм. Хуулийн хүчин төгөлдөр үйлчилж байсан 1970-1994 оныг хүртэлх хугацаанд Монгол улсын төр түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг шинээр нээж бүртгэх, судлах, сэргээн засварлах чиглэлээр жил алгасалгүй олон ажил зохиож, түүнд зарцуулах хөрөнгийн хэмжээг жил бүр нэмэгдүүлж байв. Энэ 20 гаруй жилийн туршид төрөөс авч хэрэгжүүлсэн олон ажлын үр дүн болон соёлын өвөө эрхэмлэн дээдлэгч хүмүүсийн уйгагүй хөдөлмөрийн үр шим Монголчуудыг дэлхийд гайхуулах соёл иргэншилтэй ард түмэн болохыг батласан юм.

Манай улс 1990 оноос дэлхий нийтийн хөгжлийн замд эргэлт буцалтгүй орж урьд өмнө үйлчилж байсан хууль, эрхзүйн баримтуудаа олон улсын нийтлэг зарчимд нийцүүлэн шинэчлэн баталж эхэлсэн билээ. 1992 онд УИХ-аас баталсан шинэ Үндсэн хуулинд “Монголын ард түмний түүх, соёлын дурсгалт зүйл, шинжлэх ухаан, оюуны өв төрийн хамгаалалтад байна” хэмээн заасан билээ. Энэ үзэл баримтлалд нийцүүлэн 1994 онд УИХ-аас “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль”-ийг батлан гаргаж улс орон даяар мөрдүүлж эхэлсэн байна. Энэ хууль нь зах зээлийн харилцаанд шилжиж байсан манай улсын хувьд түүх, соёлын дурсгалын талаарх харилцааг зохицуулах гол хууль болоод зогсохгүй түүнээс хойш батлагдан гарсан олон хуулийн түүх, соёлын дурсгалтай холбоотой заалтыг нөхөхөд чухал эрхзүйн баримт болж байжээ. 1994 оны “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль”-д хэд хэдэн удаа нэмэлт өөрчлөлт хийсний эцэст 2001 онд утга соёлын өвтэй холбоотой харилцааг зохицуулсан заалтуудыг нэмж “Соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль” болгон батлан гаргаж эдүгээ хүртэл мөрдөж байна. Энэ хууль нь монголчуудын соёлын өвийг анх удаа цогц байдлаар нь хамгаалах хуулийн орчин бий болгосноороо түүхэн ач холбогдолтой болсон юм.

Эдүгээ Монгол Улс түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын хадгалалт, хамгаалалт, судалгаа, ашиглалттай холбогдолтой харилцааг “Соёлын өвийг хамгаалах тухай” болон “Соёлын тухай”, “Газрын тухай”, “Ашигт малтмалын тухай”, “Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн тухай” зэрэг хуулиудад туссан үл хөдлөх дурсгалтай холбоотой зүйл заалтын дагуу зохицуулж байна. Энэ бүх хуулиудын зохих зүйл заалтууд нь Монгол Улсыг түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалт зүйлсээ хамгаалах талаар эрх зүйн цогц орчинтой болсныг харуулж байна.

Монгол Улс дэлхий нийтийн хөгжлийн чиг хандлагатай хөл нийлүүлэн алхаж байгаагийн хувьд олон улсын соёлын өвийг хамгаалах чиглэлээр батлан гаргасан баримт бичиг, гэрээ, конвенцид хүндэтгэлтэй хандаж, хүлээн зөвшөөрч, идэвхитэй оролцсоор ирсэн билээ. Манай улс өнөөдрийн байдлаар 1964 онд “Зэвсэгт мөргөлдөөний үед соёлын үнэт зүйлийг хамгаалах тухай” 1954 оны Гаагийн хэлэлцээрт, 1990 онд ЮНЕСКО-ийн 1972 оны “Дэлхийн байгалийн болон соёлын өвийг хамгаалах тухай” конвенцид, 1991 онд ЮНЕСКО-ийн 1970 оны “Соёлын эд зүйлийг хууль бусаар импортлох, экспортлох, өмчлөх эрхийг шилжүүлэхээс сэргийлэх тухай конвенци”-д, 2005 онд ЮНЕСКО-ийн 2003 оны “Соёлын биет бус өвийг хамгаалах тухай” конвенцид тус тус нэгдэн орж, эдгээр баримт бичгүүдийн үзэл санаа, үндсэн зарчим, шаардлагуудыг соёлын өвийг хамгаалах хууль, тогтоомжуудад тусгаж, хамтын нийгэмлэгийн өмнө хүлээсэн үүргээ амжилттай хэрэгжүүлж байна.

Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын бүртгэл, судалгаа. Монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг шинжлэн судлах ажил 1889 онд Оросын эрдэмтэн Н.М.Ядринцевын Орхон голын хөндийд хийсэн хайгуул судалгааны ажлаар эхэлсэн гэж үздэг. Тэр цагаас хойш 120 гаруй жилийн турш Орос, Финлянд, АНУ, Унгар, Япон, Турк, Франц, Герман, Солонгос, Хятад зэрэг дэлхийн олон орны эрдэмтэн судлаачид манай үндэсний боловсон хүчнүүдтэй хамтран эртний түүх, соёлын дурсгалыг түүх, соёл, угсаатны зүй, археологийн шинжлэх ухааны онол, арга зүйн дагуу судалсаар иржээ. Энэ ажлуудын үр дүнд Монгол орны нутаг дэвсгэр дээр байгаа түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалт зүйлс нь хүн төрөлхтний хөгжлийн түүхийн салшгүй нэг хэсэг, өвөрмөц соёл иргэншлийн улбаа болохыг баталжээ. Түүнчлэн үл хөдлөх дурсгалын арвин баялаг мэдээллийн санг бий болгосон байна.

Аливаа түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг бүртгэн баримтжуулалт бол тухайн дурсгалыг хадгалж хамгаалах чиглэлээр явуулж буй анхан шатны ажил юм. Дурсгалын хэлбэр төрх, хэмжээ, орчны нөхцөл байдал, ашиглалтын байдал, эвдрэл гэмтэл зэргийг нарийвчлан тодорхойлж, гэрэл зураг, дүрс бичлэг, гар зургаар баримтжуулан мэдээлэл цуглуулах явдал бол бүртгэн баримтжуулах ажлын гол зорилго болно. Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг үнэн зөв бүртгэж баримтжуулснаар соёлын өв, түүний үнэ цэнэ, хувьсал өөрчлөлтийн талаар тодорхой мэдээлэл олж авах, хүмүүсийн соёлын өвийг хадгалж хамгаалах хүсэл сонирхолыг нэмэгдүүлэх, тэдний оролцоог дээшлүүлэх, соёлын өвд гарч буй өөрчлөлтийг хянах боломжоор хангагдах, төрийн байгууллагуудыг бодит мэдээллээр хангах зэрэг олон ач холбогдол давуу талтай юм.

Монгол Улсын хувьд түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг бүртгэн баримтжуулж мэдээллийн сан бүрдүүлэх ажлыг 1921 оны Ардын хувьсгалын дараахнаас эхэлсэн юм. 1921 онд байгуулагдсан Судар бичгийн хүрээлэнгийн дүрэмд хуучны түүх, соёлын дурсгалыг бүртгэж баримтжуулах, хамгаалах үүрэг туссан байдаг. Энэ үүргийнхээ дагуу 1922 онд Судар бичгийн хүрээлэнгээс эрхлэн өнөөгийн Төв, Архангай, Булган, Өвөрхангай аймгийн нутгаар хайгуул шинжилгээний ажил хийж Сарьдагийн хийд, Эрдэнэзуу, Баруун хүрээ зэрэг уран барилгын дурсгалыг бүртгэж гэрэл зургаар баримтжуулж байжээ. Судар бичгийн хүрээлэн 1935 оноос эхлэн хошуудад орон нутаг судлах товчоо байгуулан өөрийн төлөөлөгчийг сонгон суулгаж, идэвхитэй гишүүдийг элсүүлэх ажил зохион байгуулж, түүх, соёлын дурсгалын тухай мэдээ арвин ихээр цуглуулж хуримтлуулж байжээ.

Судар бичгийн хүрээлэнд 20-иод жилийн турш хуримтлагдсан түүх, соёлын дурсгалын талаарх мэдээ сэлт, бүртгэл судалгааны хэрэглэгдэхүүнүүдийг шинжлэх ухааны үндэслэлтэй эмхлэн цэгцэлж “Монгол Ард Улсын археологийн картын сан” зохиох ажлыг 1941 оны сүүлээр ШУХ-ийн Түүхийн салбарын эрдэм шинжилгээний ажилтан Х.Пэрлээ тэргүүлэн хийж жил бүрийн археологийн хайгуул малтлага судалгааны үр дүнгээр байнга нэмэн баяжуулсаар байжээ. Энэ сан бол Монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын бүртгэл-мэдээллийн анхны сан байсан бөгөөд эдүгээ ШУА-ийн Археологийн хүрээлэнгийн гар бичмэлийн санд хадгалагдаж байна.

Монгол Улсад соёлын өвийг бүртгэн баримтжуулж мэдээллийн сан бүрдүүлэх нэгдсэн тогтолцоо 1996 оноос бүрдэж эхэлсэн гэж үздэг. 1994 онд батлагдсан “Түүх, соёлын дурсгалыг хамгаалах тухай хууль”-ийн 2 дугаар бүлэгт Монгол Улс нь түүх, соёлын дурсгалын Улсын нэгдсэн бүртгэл мэдээллийн сан /УНБМС/-тай, тэр нь шаталсан тогтолцоотой байхаар орсон байна. Энэ заалтын дагуу “Соёлын өвийн төв байгуулах тухай” Соёлын сайдын 1996 оны 07 дугаар тушаал гарч Музейн үзмэр сэргээн засварлах урлангийн орон тоо, төсөвт багтаан түүх, соёлын дурсгалт зүйлийн УНБМС-г байгуулахаар шийдвэрлэжээ. Энэ сан тухайн үеийн Соёлын яаманд цуглараад байсан түүх, соёлын дурсгалт зүйлстэй холбоотой судалгаа, тайлан, мэдээ зэрэг эх хэрэглэгдэхүүнийг татан авч, анхны бүрдүүлэлтээ хийж байжээ. Эдүгээ соёлын өвийн УНБМС нь олон улсын нийтлэг зарчмын дагуу Монгол нутаг дахь соёлын өвийг түүх, соёлын хөдлөх, үл хөдлөх /соёлын биет өв/, утга соёлын /соёлын биет бус өв/ гэсэн 3 хэсэгт ангилж мэдээллийн сан бүрдүүлж байна. УНБМС түүх, соёлын дурсгалын бүрдүүлэлтийг хийхдээ 1996 онд ИКОМОС-ын Ерөнхий Ассамблейн 11 дүгээр хурлаас батлан гаргасан “Дурсгалт газруудыг баримтжуулах ИКОМОС-ын зарчим”-ыг баримтлахын сацуу өөрийн орны онцлогт тохирсон аргачлал боловсруулан ажилладаг.

1996-1999 онд “Монгол нутаг дахь түүх, соёлын дурсгал” сэдэвчилсэн лавлах бүтээх ажлын хүрээнд хээр хөдөө орших түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын талаарх мэдээлэл цуглуулах зорилгоор хэд хэдэн чиглэлээр зохион байгуулсан хээрийн шинжилгээний экспедицид СӨҮТ-ийн мэргэжилтэн судлаачид гар бие оролцож дурсгалуудын хадгалалт хамгаалалтын байдал, засаг захиргааны харьяалал, эвдрэл гэмтлийн талаар нэлээд мэдээлэл хуримтлуулсан билээ. Энэ мэдээллүүд нь тухайн үедээ УНБМС дахь үл хөдлөх дурсгалын бүртгэл мэдээллийн хэсэгт томоохон мэдээлэл бүрдүүлэлтийн бааз болсон бөгөөд, эдгээр мэдээллийг ашиглаж 1998 онд Засгийн газраас “Улс, аймаг, нийслэлийн, хамгаалалтад байх үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-ыг шинэчилж, “Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалах, сэргээн засварлах Үндэсний хөтөлбөр”-ийг анх удаа боловсруулан хэрэгжүүлсэн юм.

Өнөөдөр манай улсад ШУА-ийн Түүх, археологийн хүрээлэн, Палеонтологи, геологийн хүрээлэн, Нүүдлийн Соёл Иргэншлийг судлах Олон улсын хүрээлэн, Монголын Үндэсний музей, МУИС-ийн Антропологи, Археологийн тэнхим, Улаанбаатарын их сургуулийн Археологийн тэнхим, Ховд их сургууль, Шинжлэх Ухаан технологийн их сургууль зэрэг мэргэжлийн байгууллагууд хууль, журмын дагуу археологи, палеонтологийн хайгуул, малтлага судалгаа хийж түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын талаар арвин мэдээлэл хуримтлуулж байна.

Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал. УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1941 оны 79 дүгээр хурлын тогтоолоор “Хуучны дурсгалт зүйлсийг сахин хамгаалах дүрэм”-ийг баталж, түүний 2 дугаар хавсралтад нэр бүхий 15 дурсгалыг улсын нэгдүгээр зэрэглэлийн хамгаалалтад, 16 дурсгалыг улсын хамгаалалтад байхаар шийдвэрлэжээ. Энэ жагсаалт бол Монгол Улс анх удаа түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалаа төрийн хамгаалалтад авсан түүхэн шийдвэр байсан юм.

1970 онд АИХ-аас “БНМАУ-ын Соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль” батлагдан гарсны дараа буюу БНМАУ-ын Сайд нарын Зөвлөл /СнЗ/-ийн 1971 оны 420 дугаар тогтоолоор “БНМАУ-ын хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгалын жагсаалт”-ыг баталж, улсын хамгаалалтад 21 дурсгал, орон нутгийн хамгаалалтад 106 дурсгалт газрыг оруулсан байна. Энэхүү 420 дугаар тогтоолоор улс, орон нутгийн хамгаалалтад авсан дурсгалуудад түүхэн үйл явдал, бие хүмүүсийн дурсгалд зориулан болгосон хөшөө, багана, ханын самбар зэрэг дурсгалыг эртний булш, хиргисүүр, хот хэрмийн үлдэгдэл, хүн чулуун болон буган чулуун хөшөө

дурсгалтай хамтатган хамгаалалтад авсан байна.

1994 онд УИХ-аас “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль”-ийг шинэчлэн баталсантай холбогдуулан дээрх жагсаалтыг тус хуулийн үзэл баримтлал, нэр томъёонд нийцүүлэн дахин шинэчилжээ. 1994 оны Засгийн газрын 233 дугаар тогтоолын 3 дугаар хавсралтаар “Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт” нэрээр батлагдсан энэ жагсаалтад нийт 93 дурсгалыг улсын хамгаалалтад, 287 дурсгалыг аймгийн хамгаалалтад байхаар тусгасан байна. Энэ жагсаалтад зөвхөн эртний түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал хамрагдсанаараа онцлогтой юм.

1995-1997 онд УИХ-аас “Монгол Улсын засаг захиргаа, нутаг дэвсгэр, түүний удирдлагын тухай хууль”-д зарим өөрчлөлт оруулж, шинээр аймаг, сум байгуулснаас болж улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх дурсгалын оршин буй засаг захиргааны нэгжийн нэрийг өөрчлөх шаардлага урган гарчээ. Түүнчлэн мэргэжлийн эрдэм шинжилгээний байгууллагуудын үйл ажиллагааны үр дүнд улсын хамгаалалтад зайлшгүй байвал зохих дурсгал цөөнгүй илэрч олдсон байна. Энэ шаардлагын үүднээс Монгол Улсын Засгийн газар 1998 оны 235 дугаар тогтоолоор “Улс аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-ыг шинэчлэн баталжээ. Уг жагсаалтад 120 дурсгалыг улсын хамгаалалтад, 233 дурсгалыг аймгийн хамгаалалтад тус тус авчээ.

ЮНЕСКО-ийн Дэлхийн өвийн хорооноос 2004 онд Орхоны хөндийн соёлын дурсгалт газрыг, 2011 онд Монгол Алтайн нурууны хадны зургийн цогцолборыг, 2015 онд Бурхан Халдун уул, түүний орчмын тахилга шүтлэгт газрыг хүн төрөлхтний соёл, иргэншлийн түүхийн олон улбааг хадгалсан дурсгалтай, тэдгээр нь дэлхий дахинд нийтлэг үнэ цэнэтэй гэж үзэн дэлхийн соёлын өвд бүртгэн авсан билээ. Эдгээр дурсгалт газрын дотор өмнө нь улс, аймгийн хамгаалалтад орж байсан цөөнгүй дурсгал хамрагдсан юм.

1994 оны “Түүх, соёлын дурсгалыг хамгаалах тухай хууль”-ийг 2001 онд УИХ-аас “Соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль” болгон өөрчлөн найруулж баталсан юм. Монгол Улсын нутагт сүүлийн 10 гаруй жил явуулсан археологийн хайгуул, малтлага судалгааны үр дүнд түүх, соёл, шинжлэх ухааны өндөр ач холбогдолтой олон дурсгалыг шинээр нээн илрүүлсэн бөгөөд тэдгээрийг зайлшгүй хамгаалах шаардлага тулгарсан, түүнчлэн зарим дурсгалыг аймгийн хамгаалалтын жагсаалтаас улсын хамгаалалтын жагсаалтад оруулах шаардлага урган гарсан зэргээс үүдэн “Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгалын жагсаалтыг 2008 онд дахин шинэчлэн баталжээ. Монгол Улсын Засгийн газрын 2008 оны 175 дугаар тогтоолоор шинэчлэн батлагдсан уг жагсаалтад 175 дурсгалыг улсын хамгаалалтад, 275 дурсгалыг аймгийн хамгаалалтад авахаар оруулсан байна. Энэ жагсаалтад түүх, соёлын ач холбогдол өндөртэй, цаашид хамгаалалтад авч, урт хугацаанд тогтвортой судалгаа, шинжилгээний ажил хийх шаардлагатай 15 дурсгалыг аймаг, нийслэлийн хамгаалалтын жагсаалтаас хасч улсын хамгаалалтын жагсаалтад оруулсан ба шинээр 40 дурсгалыг улсын хамгаалалтын жагсаалтад, 57 дурсгалыг аймгийн хамгаалалтын жагсаалтад тус тус нэмж тусгажээ. Мөн анх удаа палеонтологийн дурсгалт газрыг хамруулсан байна.

Дурсгалт газрын хамгаалалтын цэс. 1994 онд батлагдсан “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль”-ийн 16.6 дахь заалтад “Эртний хот, суурины үлдэгдэл, байшин барилга, цогцолбор зэрэг түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалт зүйлийн сүр барааг хадгалах зорилгоор эргэн тойронд нь 0.1-3 км-ийн хамгаалалтын бүсийг Засгийн газар тогтоож болно” гэж заажээ. Энэхүү заалтын дагуу түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын түүхэн тодорхой орон зай, цаг үеийг төлөөлж чадах байдал, түүх, соёл, шинжлэх ухааны үнэ цэнэ, ач холбогдол, улсын хамгаалалтын зэрэглэл зэргийг харгалзан үл хөдлөх дурсгалын хамгаалалтын бүсийг тогтоож эхэлжээ. Засгийн газрын 1997 оны 241 дүгээр тогтоолоор Өвөрхангай аймгийн Хархорин сумын нутагт орших Монголын эртний нийслэл Хархорум хотын туурийн хамгаалалтын бүсийг 9,69 км.кв талбайтай байхаар тогтоосон нь анхны хамгаалалтын бүстэй дурсгал болсон юм.

2001 онд УИХ-аас “Түүх, соёлын дурсгалыг хамгаалах тухай хууль”-д нэмэлт өөрчлөлт оруулж “Соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль” болгон шинэчлэн баталсан бөгөөд уг хуулийн 17.6, 17.7, 17.8 заалтад түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын хамгаалалтын бүс тогтоож байх тухай асуудал хэвээр тусгагдаж, талбайн хэмжээг тогтоосон заалтыг хассан байна. Засгийн газар “Соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль”-ийн холбогдох заалтыг үндэслэн:

- 2001 оны 96 дугаар тогтоолоор Гандантэгчинлэн хийд, Гэсэр сүм, Богд хааны ногоон ордон, Чойжин ламын сүм, Дамбадаржаа хийд, Гэр хэлбэрт модон дуганууд буюу Дашчойлин хийд, Чин ван Ханддоржийн байшингийн хамгаалалтын бүсийг;
- 2002 оны 71 дүгээр тогтоолоор Архангай аймгийн Хашаат сумын нутагт орших Билгэ хаан, Культегины хөшөө, мөн аймгийн Хотонт сумын нутагт орших Хар балгас; Өвөрхангай аймгийн Бат-Өлзийт сумын нутагт орших Төвхөн хийд, Төв аймгийн Баян сумын нутагт орших Тоньюкукийн хөшөөний хамгаалалтын бүсийг;

- 2003 оны 190 дүгээр тогтоолоор Хөвсгөл аймгийн Бүрэнтогтох сумын нутагт орших Уушигийн өвөрийн буган чулууны цогцолбор, Хэнтий аймгийн Дэлгэрхаан сумын нутагт орших Аваргын балгас, Төв аймгийн нутагт орших Манзуширын хийд, Улаанбаатар хотын Баянзүрх дүүргийн нутагт орших Дарь-Эхийн сүмийн 2 чулуун баганын хамгаалалтын бүсийг;
- 2004 оны 126 дугаар тогтоолоор Өвөрхангай аймгийн Хархорин сумын нутагт орших Баруун хүрээний туурь, Булган аймгийн Рашаант сумын нутагт орших Хөгнө тарнийн дээд доод хийдийн туурийн хамгаалалтын бүсийг;
- 2006 оны 70 дугаар тогтоолоор Булган аймгийн Дашинчилэн сумын нутагт орших Цогт тайжийн Цагаан байшин, бичигт хөшөө, мөн сумын нутагт орших Хар Бухын балгасны хамгаалалтын бүсийг;
- 2006 оны 123 дугаар тогтоолоор Архангай, Өвөрхангай, Булган аймгийн нутагт орших Дэлхийн өв-Орхоны хөндийн соёлын дурсгалт газрын хамгаалалтын бүсийг;
- 2009 оны 135 дугаар тогтоолоор Дорноговь аймгийн Хатанбулаг сумын нутагт орших Эргэлийн зоон палеонтологийн дурсгалт газар, Төв аймгийн Алтанбулаг сумын нутагт орших Өнгөтийн цогцолбор дурсгал, Дэлгэрхаан сумын нутагт орших Их Хөшөөтийн цогцолбор дурсгал, Хэнтий аймгийн Батширээт сумын нутагт орших Өглөгчийн хэрэм, Рашаан хад, Үзүүр цохионы цогцолбор дурсгал, мөн аймгийн Өмнөдэлгэр сумын нутагт орших Балдан Бэрээвэн хийд, түүний орчмын хадны зургийн дурсгал, Дунд Жаргалантын цогцолбор дурсгал, Хэрлэн сумын нутагт орших Цэцэн ханы ордны цогцолбор, Улаанбаатар хотын Чингэлтэй дүүргийн нутагт орших “Өндөр хоршоо” хэмээх түүхт барилга (өнөөгийн Дүрслэх урлагийн музей Б.Д), Баянзүрх дүүргийн нутаг дэвсгэрт орших Ардын Намын Төв Хороо, Ардын Засгийн газар түр байрлаж байсан түүхт барилгын (өнөөгийн Улаанбаатар хотын түүх, шинэчлэн байгуулалтын музей Б.Д) хамгаалалтын бүсийг;
- 2011 оны 101 дүгээр тогтоолоор Сэлэнгэ аймгийн Баруунбүрэн сумын нутаг дэвсгэрт орших Амарбаясгалант хийдийн хамгаалалтын бүсийг;
- 2011 оны 271 дугаар тогтоолоор Булган аймгийн Баяннуур сумын Улаан хэрмийн Шороон бумбагарын хамгаалалтын бүсийг;
- 2012 оны 104 дүгээр тогтоолоор Төв аймгийн Борнуур сумын нутаг, Ноён уулын Сүжигтийн ам, Батсүмбэр сумын нутаг, Ноён уулын Зурамт, Журамтын ам, Архангай аймгийн Өндөр-Улаан сумын Балгасан талд орших Хүннүгийн язгууртны дурсгалт цогцолбор газрын хамгаалалтын бүсийг тус тус тогтоожээ.

Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын хадгалалт хамгаалалтын өнөөгийн байдал, авч буй арга хэмжээ.
Хээр хөдөө оршиж байгаа түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын өнө удаан жил хадгалагдахад байгалийн болон нийгмийн хүчин зүйлс ихээхэн сөрөг нөлөө үзүүлсээр иржээ.

Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал нь байгаль дээр ил задгай оршиж байдгийн хувьд их бага хэмжээний эвдрэл гэмтлийг өөртөө агуулж байдаг. Ялангуяа чулуун дурсгал нь орчны температурын хэлбэлзлэл, салхи, ус болон химийн идэвхтэй бодисууд, ургамал, амьтнаас ялгарах органик бодисуудын нөлөөгөөр ан цав гарах, хагарч гэмтэх, хуурч унах, үйрч бутрах, зэргээр анхны төрх байдлаа алдаж гэмтдэг байна. Мөн газар хөдлөлт, гал түймэр, үер ус, хүчтэй цасан болон шороон шуурга гэх мэт байгалийн гамшигт үзэгдэл нь дурсгалд сөргөөр нөлөөлж буй байгалийн хүчин зүйл болдог ажээ.

Агаарын хэлбэлзэл, салхи нь чулууны бүтцийг сийрэгжүүлж физик өгөршилд оруулахаас гадна өгөршиж суларсан чулууны мөхлөг ан цав хооронд ус (хур тунадас) орж тогтон халуун хүйтний хэлбэлзлийг даган хайлж хөлдөхдөө тэлж агшин ан цавыг ихэсгэн механик өгөршилт үүсгэсэн байдал манай ихэнх хөшөө чулуун дурсгалд олонтаа тохиолддог.

Түүх, соёлын дурсгалд нөлөөлөх нийгмийн хүчин зүйлд бусдын соёлыг үл хүндэтгэх, хотжилт суурин иргэншил болон нүүдлийн ахуйг дагасан нөлөөлөл, хүн амын сийрэг байдал, эдийн засгийн хомсдол, үйлдвэржилт, оновчгүй бодлого, төлөвлөлт, шашин шүтлэг, буруу аргаар хамгаалах, сэргээн засварлах, хүний санамсаргүй болон санаатай үйл ажиллагаа зэрэг ордог. Сүүлийн жилүүдэд хүмүүсийн сүсэг бишрэлдээ хөтлөгдөн хөшөө чулуунд элдвийн тос түрхэх, хадаг яндар уяж байгаа нь уг дурсгалын насыг богиносгох хохиролтой үйлдэл болдог ажээ. Тухайлбал, хөшөө дурсгалд хадаг яндар уяснаар түүнд чийг хуримтлагдаж агаарын хэмийн нөлөөгөөр чулуулгийн гадаргууд хүчтэй нөлөө үзүүлэх, хорхой шавьж үүрлэн элдэв төрлийн хүчиллэг ялгадас ялгаруулан чулуулгийн мөхлөгт сөрөг нөлөө үзүүлдэг байна.

Соёлын өв, түүх, соёлын дурсгалд хүндэтгэлтэй хандах нийгмийн төлөвшил бүрэлдээгүй энэ үед хадны зураг,

эртний хөшөө чулуун дурсгалыг аж ахуйн зорилгоор ашиглах, эртний бичээс, хадны зурган дээр элдэв бичээс бичих, өнгө зүсийг өөрчлөх, нураах, булш, хиргисүүр, тахилын байгууламжийг олз ашиг олох зорилгоор ухах, малтах зэрэг зохисгүй байдал их гарч байна.

Монгол Улс өөрийн нутаг дээр байгаа түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг анхны хэлбэр төрхөөр нь хадгалан үлдэх, хойч үедээ өвлүүлэн үлдээх шинжлэх ухааны үндэслэлтэй хамгаалалтын анхны ажлуудыг 1940-өөд оноос эхлэн өнөөг хүртэл хийж иржээ. 1944 онд Эрдэнэ Зуу, Амарбаясгалант зэрэг уран барилгын дурсгалуудыг сэргээн засварлах ажлыг, 1960-1961 онд Чойжин ламын сүм, Богд хааны Ногоон ордон зэргийг сэргээн засварлах ажлуудыг хийсэн байна.

1971 онд Барилгын зургийн төв институтэд “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийн зураг төсөл, эрдэм шинжилгээний товчоо”-г, 1973 онд Соёлын яамны харьяанд “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийн засварын газар”-ыг тус тус байгуулсан бөгөөд 1976 онд дээрх хоёр газрыг нэгтгэн “Түүх, соёлын дурсгалыг сэргээн засварлах газар” гэсэн бие даасан байгууллагыг байгуулжээ. Энэ байгууллага 1995 оны хүртэлх хугацаанд Монголын уран барилгын томоохон дурсгалууд болох Эрдэнэ зуу, Амарбаясгалант, Гандантэгчинлэн хийд, Богд Хааны ногоон ордон, Чойжин ламын сүм, Цэцэн ханы ордон, Хачин ламын сүм, Чин ван Ханддоржийн байшин, Алтанбулаг дахь ардын хувьсгалын түүхэнд холбогдох барилга байшин зэргийг мэргэжлийн түвшинд сэргээн засварлаж байжээ. Үүний зэрэгцээ хөдөө орон нутгийн засаг захиргаа өөрсдийн нутаг дэвсгэр дээр байгаа үл хөдлөх дурсгалуудыг хамгаалах зорилгоор хайс хашаа барих, хаяг самбар байрлуулах зэргээр хөдөлгөөн өрнүүлж байсныг тэмдэглэх хэрэгтэй.

Түүх, соёлын дурсгалыг хамгаалах, сэргээн засварлах ажлыг тодорхой бодлого, дэс дараалалтайгаар гүйцэтгэх, түүнд зарцуулж буй хандив, төсөв, хөрөнгийг үр бүтээлтэй зарцуулах зорилгоор “Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хадгалж хамгаалах, сэргээн засварлах Үндэсний хөтөлбөр”-ийг 1999-2005 онд хэрэгжүүлжээ. СӨҮТ-ийн сэргээн засварлагч, мэргэжилтнүүд түүхэн болон шинжлэх ухаан, урлаг уран сайхны өндөр ач холбогдол бүхий зарим хөшөө дурсгалын хэв дардсыг авах, хуулбар хийж улсын сан хөмрөгт хадгалах, зарим хөшөө чулуун дурсгалд бэхжүүлэлт консерваци хийх зэрэг ажлуудыг энэхүү хөтөлбөрийн хүрээнд хийсэн байна. Мөн сүм хийдийг сэргээн засварлах, хамгаалалтын хашаа, саравч барих, аянга зайлуулагчтай болгох зэрэг олон ажил энэ хөтөлбөрийн дагуу хийгджээ.

Дээрх хөтөлбөрийн хамрах хүрээг өргөтгөн түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг аялал жуулчлал, дэд бүтэцтэй уялдуулан сурталчлах, соёлын өвийг сэргээн засварлах мэргэжилтэн бэлтгэх зэрэг асуудлыг иж бүрэн тусгасан “Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалах, сэргээн засварлах хөтөлбөр”-ийг шинээр боловсруулж Засгийн газрын 2007 оны 303 дугаар тогтоолоор баталсан юм. Энэхүү хөтөлбөрийг 2008-2015 онд хэрэгжүүлсэн байна.

Монгол Улсын Засгийн газрын 2019 оны 2 дугаар сарын 13-ны өдрийн 69 дүгээр тогтоолоор батлагдсан “Чулуун соёлын өв” үндэсний хөтөлбөрт чулуун соёлын өвийг бүртгэн баримтжуулах, чулуун соёлын өвийг хамгаалах, сэргээн засварлах, чулуун соёлын өвийг сурталчлах, чулуун соёлын өвийг түшиглэсэн аялал жуулчлалын шинэ бүтээгдэхүүн, үйлчилгээг бий болгох зэрэг ажлуудыг 2019-2024 онд хэрэгжүүлэхээр төлөвлөсөн байна.

Монгол Улсын төрөөс түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалт зүйлийг хадгалж хамгаалах, сэргээн засварлах чиглэлээр олон ажил боловсруулан хэрэгжүүлж байгаа хэдий ч зарим нэг ашиг хонжоо хайсан ухвар мөчид хүмүүсийн харгайгаар олон дурсгалт зүйлс эвдэн сүйдсээр байгаа билээ. Ийм баримтыг олноор нь дурдаж болно. Сайны хажуугаар саар болсон энэ бусармаг үйлдлийг таслан зогсоох, урьдчилан сэргийлэх ажлыг зохион байгуулахад хөдөө орон нутгийн ард иргэдийн туслалцаа дэмжлэг туйлаас чухал болохыг шат шатны Засаг дарга, холбогдох байгууллагууд анхааралдаа авбал зохилтой.

Эцэст нь, эцэг өвгөдийнхөө үлдээсэн түүх, соёлын дурсгалуудад хүндэтгэлтэй хандаж, олон арга хэлбэрээр хайрлан хамгаалж, сэргээн засварлаж хойч үедээ бүрэн бүтнээр нь өвлүүлэн үлдээх явдал бол өнөөгийн монголчууд бид бүхний эрхэм үүрэг мөн болохыг уншигч танд сануулъя.

INTRODUCTION

The diversity of intellectual and physical cultural heritage derived from and created by humanity through the long historic period of time is classified into tangible and intangible cultural heritage by their forms and identities. Intangible cultural heritage is defined as the practices, representations, expressions, knowledge and skills, as well as the instruments, objects, artifacts and associated cultural spaces, and tangible cultural heritage includes all other physical objects such as monuments, historic buildings, statues, museum items and others which have significant historic and artistic value to Mongolia. Tangible cultural heritage is identified as movable and immovable properties characterized by their storage, mobility, sizes and associated significance with their origination.

As stated in the 1972 UNESCO “Convention for the Protection of the World Cultural and Natural Heritage” adopted by the 17th General Conference, the “Cultural Heritage” is classified into three subcategories by its immovable distinctions as follows:

- Monuments: architectural works, works of monumental sculpture and painting, elements or structures of an archeological nature, inscriptions, cave dwellings and complex features, which are outstanding universal value from the historic, artistic and scientific point of view,
- Groups of building: groups or separate or connected buildings which, because of their architecture, homogeneity or their place in the landscape, are of outstanding universal value from the point of view of history, art or science,
- Sites: Works of man or the combined works of nature and of man, and areas including archeological sites which are of outstanding universal value from the historical, aesthetic, ethnological or anthropological points of view)

Mongolia is one of the richest countries with historical and cultural immovable properties, created by and derived from the nomadic people's lifestyle of Central Asia, and transmitted from generation to generation. In 2014, Mongolia has revised its law on “Protection of Cultural Heritage” in accordance with the international cultural heritage protection standards and Mongolian Constitution of 1992. In the 3rd article of the law it states that, “...Immovable properties include archeological findings such as shelter of ancient people, cultural layers of ancient settlement, a place used to be used for mining and industry, tumulus, grave, tomb, sacrificial sites, man stone, deer stone, archeological artifacts, rock paintings, rock inscriptions, ancient settlements, ancient ruins, ancient castles, ancient walls, complex of architecture, temples, monasteries, streets, squares (old and related with historical activity), apartments and buildings relevant to individuals and events significant in history, historical and cultural sites, fossils microorganisms, plants ancient animals, and paleontological sites.

State independency and culture is expressed by the cultural heritage, especially historical and cultural immovable properties. It is of utmost importance for our government to pay close attention to protect and safeguard the immovable properties of Mongolia.

Law and policies on protection of historical and cultural immovable properties: From the ancient times Mongolians have preserved and protected with respect historical and cultural heritage, created by the ancestors. People were fined with livestock for excavating and damaging ancient tumulus and tombs. Also the elders have been teaching and transmitting knowledge to younger generations about preserving and respecting the immovable historic properties. It is believed that “Those who damages the immovable historic properties inherited from their ancestors, would have bad luck, such as meeting with ghosts; lose eyesight or always having some problems” etc.

In 1921, after the People's Revolution, state policy was formulated for protection of historical and cultural heritage. Institute of Language and Literature has developed its internal policy, that states “Institute to preserve and protect the rock inscriptions and rock paintings in Mongolia”. This policy remains as the first Mongolian act for historical and cultural protection. “Protection and Preservation Regulation for Historical and Cultural Heritage” was adopted by the 79th conference decision of Presidium of State Baga Khural in 1941. In the regulation it states that, “The historical and cultural heritage existing on Mongolian territory, shall be in possession of Mongolians”. Almost all paragraphs and articles of this regulation adopted for immovable properties protection.

For almost 30 years since the adoption of the above policies Mongolian government didn't make any changes to it neither have adopted any new acts for historical and cultural heritage preservation. Possibly it's due to insufficient research, lack of people's awareness regarding the importance of protecting the historical and cultural heritage.

By the consent of the Presidium of People's Great Khural, the “Law on Protection of Cultural Properties of People's Republic of Mongolia” was adopted in 1970, which was comprehensively and systematically included all cultural functioning relations and activities containing research, examination, conservation, preservation, promotion and dissemination of historical and cultural heritage created by Mongols. As a result, the awareness has risen among people by the certain degree, changed their attitude towards the cultural heritage and increased their respect and responsibility as well as their contribution on protecting and preserving it. The law was effective from 1970 to 1994, the period of time that Mongolian government has organized number of works for identifying, restoring historical and

cultural immovable properties, along with discovering, registering, conserving and preserving them. Consequently, a number of activities and works were implemented on cultural heritage protection. Thus the outside world gradually started to get to know of Mongolian unique cultural heritage.

Since 1990, Mongolia has been developing democratic society. Accordingly the acts and laws were revised and combined with democratic concepts. Adopted by the State Great Khural, the cultural heritage as defined in the new constitutional law of 1992, "Mongolian people's historical and cultural heritage, science and intellectual property shall be under the State protection of Mongolia". In accordance with it, the State Great Khural adopted "Law on Protection of Historical and Cultural Properties" in 1994. The law coordinated number of cultural relations combined with the concepts of democracy. And it defined the criterias of objects to be included into historical and cultural immovable properties. In 2001, after the several amendments made on "Protection Law of Historical and Cultural Properties of 1994", articles of protection of intangible cultural heritage were added and has changed to the "Protection Law of Cultural Heritage". Since 2001, the government has been enforcing "Protection Law of Cultural Heritage", in Mongolia. Cultural heritage protection and preservation is completely coordinated by this law.

Today, cultural heritage issues, particularly immovable properties matters are coordinated by some articles of the following laws, such as "Protection Law of Cultural Heritage", "Land", "Minerals", "Protected Areas", "Criminal law" etc.

Mongolia has joined in the international agreements, charters and conventions for preserving and protecting the cultural heritage: "1954 UNESCO Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict" in 1964; "1972 UNESCO Convention for the World Cultural and Natural Heritage" in 1990; "1970 UNESCO Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property" in 1991; and "2003 UNESCO Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage" in 2005.

Registration and research of historical and cultural immovable properties: The first research and examination work on immovable historical and cultural properties in Mongolia started in 1889, by Russian researcher N.M Yadrintsev at the Orkhon River Valley. Since then, for over a hundred years, Mongolian researchers and scholars have done many research works and examinations on historical and cultural immovable properties based on the archeological and ethnological theories and methods, in cooperation with the researchers and experts of Russia, Finland, USA, Hungary, Japan, France, German, China, Korea and others. As a result of those research works, researchers and experts have come to the conclusion that immovable properties of Mongolia are indeed an important part in the history and culture. Also as a result of these research works, first information and registration database system for immovable properties was created.

Registration and documentation is considered as a primary step for protection of immovable heritage properties. Main objective of the registration and documentation is to identify the current value and status of immovable properties by determining their size, form, recent condition, damages and registering and documenting them by photo, video and hand drawings. By collecting truthful information and making the correct registrations of immovable properties is essential to increase people's contribution on cultural heritage protection, to collect detailed information on cultural heritage, to examine and control the cultural heritage evolution (to compare past and current status), and to provide the right information to public, relevant government agencies and to raise their awareness.

After the People's Revolution, immovable properties registration and documentation started in Mongolia by the internal policy of Institute of Language and Literature "Institute for registration, documentation and protection of historical and cultural heritage". In accordance with it, the Institute has organized research works in Tuv, Arkhangai, Bulgan, Uvurkhangai provinces for registration and digital documentation of the "Saridagiin Khiid", temple monastery of "Erdene Zuu" and "Baruun Khuree". Since 1935, the Prefectural Research Centers were established in every province of Mongolia, and representatives and members were appointed. Therefore huge amount of relevant information and documents on historical and cultural heritage were gathered and recovered.

At the end of 1941, under the administration of Mr. Perlee (researcher and scientist of history of Mongolian Academy of Sciences) the Institute of Language and Literature collected "Archeological information database of Mongolia" and prepared a new form for cultural heritage research materials and information. This work has taken twenty years. And the database was developed and enhanced annually with new data of the archeological excavations and research works. "Archeological information database of Mongolia" was the first registration and information database for cultural heritage, and the data of the database has been kept and saved in Hand Written format at the Institute of Archeology of Mongolian Academy of Science.

The unified system for data and information database for the registration and documentation of historical and cultural heritage was created in 1996. In 1994, the State Great Khural adopted the new "the Law for Protection of Historical and Cultural Properties" combined with new constitution. In second paragraph of this law, it states that Mongolia needs to have a systematic Registration and Information State Database for Cultural Heritage". According to this article, in

1996 Minister of Culture made his 7th order to establish a Center of Cultural Heritage, thus the establishment of the registration and information state database was included in the budget. The database received the first registration and information of historical and cultural heritage from Ministry of Culture, which was previously collected by the Ministry. According to the international general principles, we are collecting historical and cultural heritage information by three basic categories, as movable, immovable and intangible cultural heritage. When we register and document historical and cultural heritage into the database, we refer to comply with ICOMOS Principles for the Recording of Monuments, Group of Buildings and Sites, ratified by the 11th ICOMOS General Assembly in 1996.

Through 1996-1999, in the framework of the creation of "Historical and Cultural Properties of Mongolia" guidebook, specialists and researchers of the Center of Cultural Heritage participated in the number of field research works and collected information on current status for immovable properties and their locality. As a result, most of the immovable properties information was collected into Registration and Information State Database of Cultural Heritage. Consequently, the "List of Protection of Historical and Cultural Immovable Properties for State, Province" was revised, and "National Project for the Protection and Conservation of Historical and Cultural Heritage" was implemented in 1998.

Today, the Institute of History and Archeology, the Institute of Paleontology and Geology of Mongolian Academy of Science, the International Institute for the Study of Nomadic Civilizations, the Mongolian University of Science and Technology, the National Museum of Mongolia, Department of Anthropology and Archeology at the School of Social Science, the National University of Mongolia, Department of Archeology at University of Ulaanbaatar and the "Khovd" university are making legal archeological excavations and research works, and collecting the information for immovable properties.

Historical and cultural immovable properties in protection of state and province: "Protection and Preservation Rule for Historical and Cultural Properties" was adopted by the 79th conference decision of Presidium of State Baga Khural in 1941. At its second appendix, the presidium has decided to select 15 immovable properties as the first degree state protection, 16 immovable properties as a state protection. After adopting the "Law on Protection of Cultural Properties of People's Republic Mongolia" in 1970, by the 420th resolution of 1971 by Council of Ministers of Mongolia, has adopted the "List of Protection of Historical and Cultural Heritage of People's Republic Mongolia", has selected 21 immovable properties for the state protection, and 106 immovable properties for provincial protection. According to this 420th decision, these immovable properties include statues built for memorial purposes of historical events and individuals, columns, and with tombs, tumulus, ancient settlements, ancient ruins, man stones, deer stones.

"List of Protection of Historical and Cultural Immovable Properties of State, Province" was revised, according to the amendments of "Protection Law of Historical and Cultural Properties" of 1994. At the third appendix of 233rd decision, the Government of Mongolia has decided to select 93 immovable properties as a state protection, 287 immovable properties as a provincial protection, according to the "List of Protection of Historical and Cultural Immovable Properties of State, Province and city Ulaanbaatar". The list has specific rules for ancient historical and cultural properties.

In 1995-1997, the State Great Khural amended the "Law of Mongolia on Administrative and Territorial Units and Their Governance", and established new administrative units. For this reason, the need to change the name of administrative units was required for the "List of Protection of Historical and Cultural Immovable Properties of State, Province". Also the number of discovered immovable properties by the science and research organizations were required to be included in the state protection. In 1998, by the 235th decision of Government, the "List of Protection of Historical and Cultural Immovable Properties of State, Province" was revised. In accordance with it, 120 immovable properties were selected for the state protection, 233 immovable properties were selected for provincial level protection.

The UNESCO World Heritage Committee inscribed the Orkhon Valley Cultural Landscape /2004/, the Petroglyphic Complexes of the Mongolian Altai /2011/, Great Burkhan Khaldun Mountain and its surrounding sacred landscape /2015/ on the World Heritage List, including valuable historical and cultural heritages of human history. Many of the historical and cultural immovable properties selected in the state and province protection are included in the buffer zone of these World Heritage sites in Mongolia.

"The Law for Protection of Historical and Cultural Properties" of 1994 has been revised and changed to "the Law for Protection of Cultural Heritage" by the State Great Khural in 2001. As a result of the past 10 years archeological excavations and research works, the number of cultural properties were discovered, and further protection was required for the preservation of those properties. In accordance with it, the "List for Protection of Historical and Cultural Immovable Properties of State, Province" was revised by the government in 2008. On May 14th of 2008, the protection list has been revised by the 175th resolution of Government, and 175 immovable properties were

selected as the state protection, 275 immovable properties are under province protection. 15 immovable properties are included in the state protection. 40 immovable properties are under the state protection, 57 immovable properties under province protection. And for the first time, paleontological sites were selected in the protection list of the state and province.

Protection zone of immovable properties: In Paragraph 6 of article 16, the “Protection law of Historical and Cultural Properties of 1994”, “Government has set up 0.1-3 kilometers of protection zone around the historical and cultural immovable properties, such as remains of ancient cities and settlements, buildings, architecture complexes in order to provide the integrity and safety thereof”. In accordance with this article, setting up protection zones around the immovable properties oversaw their significance on history, culture, science and classification on state protection. By the 241st resolution of Government in 1997, first protection zone was set up around ruins of Kharkhorum city, capital of Mongolian Empire, covering an area of 9.69 square kilometers.

The “Protection law of Historical and Cultural Properties of 1994” revised and changed to “Protection law of Cultural Heritage” by the State Great Khural, in 2001. Paragraphs 6, 7, 8 of article 17, the “Protection law of Historical and Cultural Properties of 1994” re-entered into “Protection Law of Cultural Heritage” and the article for measurement of surrounding areas was removed

- By the 96th decision of 2001, the protection zones were set up around the Gandantegchinlen Khiid monastery, Monastery Geser, Green Palace of Bogd Khaan, Temple of Choijin Lama, Temple of Dambadarjaa, Temple of Dashchoilon (Wooden temples), Apartment of Chin Van Khanddorj.
- By the 71st decision of 2002, protection zones were set up around the inscripted monuments for Bilge Khan, memorial complex of Kültegin in Khashaat soum of Arkhangai province, ruins of Khar Balgas in Khotont soum of Arkhangai province, Tövkhön Monastery in Bat-Ölziit soum of Öwörkhangaï province, inscriptions monument of Tonyokuk in Bayan soum of Töv province.
- By the 190th decision of 2003, the protection zones were set up around the complex of deer stone called place of Uushgiin Öwör in Burentogtokh soum of Khövsgul province, ruins of Avarga in Delgerkhaan soum of Khentii province, temple of Manzushir in Töv province, 2 stone columns of monastery Dari-Ekh in Baynzürkh district of Ulaanbaatar city.
- By the 126th decision of 2004, the protection zones were set up around the ruins of Baruun Khüree in Kharkhorin soum of Öwörkhangaï province, remains of 2 temples of Khögnö Tarni in Rashaant soum of Bulgan province
- By the 70th decision of 2006, protection zones were set up around the inscriptions monument and building remains of Tsogtiin Tsagaan baishin, ruins of Khar Bukh in Dashinchilen soum of Bulgan province
- By the 123rd decision of 2006, the protection zones were set up around the Orkhon Valley Cultural Landscape as inscribed on World Heritage List, in Arkhangai, Öwörkhangaï, Bulgan province
- By the 135th decision of 2009, the protection zones were set up around the paleontological sites of Ergeliin Zoon in Khatanbulag soum Dornogobi province, complex monuments of Öngöt in Altanbulag soum Töv aimag, complex monuments of Ikh Khöshööt in Delgerkhaan soum Khentii province, complex monuments Öglögchiin Kherem, Rashaan Khad, Üzüür Tsohio in Batshireet soum of Khentii province, Baldan Bereeven temple and rock paintings in Ömnödelger soum of Khentii province, complex monuments of Dund Jargalant, complex of Tsetsen Khan palaces in Kherlen soum of Khentii province, historic building called “Öndör Khorshoo” (recent Fine Art Museum) in Chingeltei District of city Ulaanbaatar, historical building of Central Committee of People’s Party and People’s Government (recent Museum of the History of Ulaanbaatar)
- By the 101st decision of 2011, the protection zone was set up around the monastery Amar bayasgalant in Baruunbüren soum of Selenge province
- By the ... decision of 2011, the protection zone was set up around the Shoroon Bumbagar of Ulaan kherem in Bayannuur soum of Bulgan province
- By the 104th decision of 2012, protection zones were set up around the Sujigtiin am in mountain Noyon in Bornuur soum of Töv province, Zuramt and Juramtyn am in mountain Noyon in Batsumber soum, complex site of Khünnü noble (Xiongnu) in Balgasan tal in Öndör-Ulaan soum of Arkhangai province

Current status and implementation of works of the protection of historical and cultural immovable properties: Many of our historical and cultural immovable properties have already been destroyed by the human activities and natural and weather decays.

Stone monuments are damaged, cracked, disintegrated by water, wind, chemical substances and bacterial damages, which penetrates pores and capillaries of stone. And natural disaster as a quake, fire, water flood, snow and dust storm has damaged stone monuments. Most of the all immovable properties in Mongolia have damaged by water and component became more porous.

Social factors, such as disrespect to culture, urbanization, economic crisis, sparse population, industrialization, illogical policy, irrational planning, religious issues, wrong conservation and protection, human improper activities are damaging historical and cultural heritages.

Recently, physical damages of immovable properties have increased substantially, due to people's worship ceremonies. When people worship, they offer and spray milk, butter oil on stones, and wrap them with silk scarf, which have resulted in destruction of these stone monuments.

Today, social behavior has developed disrespect for historical and cultural heritage, people are making illegal excavations to find profits, that also causes destruction and damage for the immovable properties. Also writing letters or drawing images and symbols on ancient rock inscriptions and rock paintings take place.

Since 1940, Mongolia has been organizing number of research and conservation works on protection of immovable properties. In 1944, monastery Erdene Zuu and temple Amarbaysgalant were conserved and restored. In 1960-1961, temple of Chojjin Lama, Green Palace of Bogd Khaan were conserved and restored as well.

In 1971, the "Agency of Academy for Research and Scheme Planning of Historical and Cultural Property" was established in the Central Architectural Institute. In 1973, the "Restoration Laboratory of Historical and Cultural Property" was established under the Ministry of Culture. In 1976, both organizations had united under the name of "Conservation and Restoration Laboratory of Historical and Cultural Property". Since that time until 1995, the organization have conserved many architectural buildings, such as Erdene Zuu, Amarbaysgalant, Gandantegchinlen, Green Palace of Bogd Khaan, temple of Chojjin Lama, complex of Tsetsen Khan palaces, monastery of Khachin Lama, apartment of Chin Van Khanddorj, historic buildings in Altanbulag relevant to the People's Revolution etc. Also local administrations have built fences, put introduction boards near the immovable properties for protecting them.

Through 1999-2005, the "National Project for Protection and Conservation of Historical and Cultural Immovable Properties" was implemented, organizing a systematic conservation and preservations of historical and cultural immovable properties.

Within the framework of this project, Center of Cultural heritage and its conservators and specialists have conserved and preserved immovable properties, made copies and replicas of properties for the storage in the state fund, which are of significant historical and scientific value to Mongolians. And in the framework of this project, number of works have been implemented, such as building fences, conserving monastery and temple buildings, setting up lightening arresters etc.

In 2007, the "National Project for Protection and Conservation of Historical and Cultural Immovable Properties" adopted by the 303rd decision of government, for promoting the immovable properties combined with the infrastructure and tourism, and to build capacity of conservators on cultural heritage conservation. The project is planned to be implemented from 2008 till 2015. The work has started. .

The Government of Mongolia has approved the "National Program for Conservation of Stone Heritage" by its 69th decision, in 13th of February 2019. Within the framework of this national program, the Government of Mongolia has planned to implement registration, documentation, conservation, restoration and promotion activities for the stone cultural heritage, and it has also planned to create and develop the new product and service of tourism between 2019 and 2024.

Mongolian government is implementing number of works on protection of historical and cultural immovable properties, but it was being destroyed and damaged by the improper activities of people. To stop and prevent this illegal activities on historical and cultural immovable properties, the support of local people is essential.

In the end, we should always remember that our main priority and responsibility is to respect and protect our historical and cultural heritage and pass it on to the future generations.

ӨМНӨГОВЬ АЙМГИЙН НУТАГ ДАХЬ ТҮҮХ, СОЁЛЫН ҮЛ ХӨДЛӨХ ДУРСГАЛЫН ТУХАЙ

Өмнөговь аймаг нь Монгол улсын өмнөд хэсэгт, баруун талаараа Баянхонгор, хойд Өвөрхангай, Дундговь, зүүн талаараа Дорноговь аймгуудтай хиллэн 165.3 мян.км² газар нутаг эзлэн оршдог. Аймгийн төв Даланзадгад Улаанбаатар хотоос 572 км зайтай оршдог. Өмнөговь аймаг нь ардын хувьсгалаас өмнө Сайн ноён хан, Түшээт хан аймагт харьяалагдаж байгаад 1923 оны сүүлчээр Цэцэрлэг мандал, Богд хан уулын аймаг нэртэй болжээ.

БНМАУ-ын Бага Хурлын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 02 дугаар сарын 18-ны өдрийн тогтоолоор Өмнөговь аймгийг 27 сум, 408 хороо, 8492 өрх, 37.3 мянган малтайгаар байгуулжээ.

2014 оны байдлаар Өмнөговь аймаг нь Баяндалай, Баян-Овоо, Булган, Гурвантэс, Даланзадгад, Мандал-Овоо, Манлай, Ноён, Номгон, Сэврэй, Ханбогд, Ханхонгор, Хүрмэн, Цогт-Овоо, Цогтцэций гэсэн засаг захиргааны 15 сум, 58 багтай. Тус аймагт нийт 68 мянган хүн ам оршин суудагас бүгд Халх ястан амьдардаг аж.

Өмнөговь аймгийн нутаг нь говь цөлийн мужид багтах бөгөөд дунджаар д.т.д. 1300-1600 м өндөрт оршино. Энд Алтайн нурууны үргэлжлэл Гурван сайхан, Сэврэй, Ноён богд, Номгон, Тост, Нэмэгт, Алтана уул, Гилбэнт зэрэг д.т.д. 3000 м хүртэл өргөгдсөн уул нурууд болон 100 гаруй км үргэлжилсэн Хонгорын элс, хэдэн 100 км үргэлжилсэн Галба, Борзон, Зээмэг, Заг, Сүүжийн алдарт их говиуд бий. Хадат, Нэмэгт, Зөөлөн, Энгэр бүлээн, Талхит зэрэг олон хүйтэн рашаан, Элгэн, Салхитын халуун рашаан устай.

Хөдөө талын хөрс нь зэс, тугалга, чулуун нүүрс, төмрийн хүдэр, гантиг, хайлуур жонш, усан ба утаат болор зэрэг үнэт эрдэнийн баялаг арвинтай.

Тус аймгийн нутагт ган халуунд тэсвэртэй, шим тэжээл сайтай, жижиг навчит тачир ургамал голлосон 250 гаруй төрлийн ургамалтай бөгөөд түүний дотор хунчир, алтан үндэс, дэгд, сэргжмьдаг зэрэг олон төрлийн эмийн ургамал элбэг. Хармаг, гоёо, цулхир зэрэг амтлаг ургамал, хайлс, заг, тоорой, жигд гэх мэт мод ургана. Хар сүүлт, цагаан зээр, шилүүс, үнэг, хярс, туулай, дорго, суусар элбэг бөгөөд хулан, аргаль, мазаалай, янгир, хавтай, ирвэс зэрэг ховор ан амьтад бий.

Өмнөговь аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын дурсгалыг бүртгэж судалсан тухай тойм. Манай орны говийн бүс нутагт тэр дундаа өнөөгийн Өмнөговь аймгийн нутагт палеонтологи, археологийн судалгааг “Эндрюсийн экспедиц” хэмээн алдаршсан “Төв Азийн судалгааны гуравдугаар анги”-ийг Америкийн Байгалийн түүхийн музей, Америкийн Азийн нийгэмлэгийн “Ази” сэтгүүлийн газартай хамтран зохион байгуулан ажилссанаар эхлүүлсэн билээ. Тус шинжилгээний анги 1922 онд Гурван Сайхан, Баянзаг, 1923 онд Хаалган, Баянзаг, Таацын цагаан нуур, Бага Богд, Хаалган, 1925 онд Хаалган, Баянзаг, Орог нуур, Их Богд, Баянзаг, Хялга, Хөх хот, Борзон гэсэн чиглэлээр тус тус аялж олон тооны палеонтологийн олдворт газар, археологийн дурсгалуудыг илрүүлэн олж, заримыг нь судалгааны эргэлтэд оруулснаар Монголын тухай дэлхийн шинжлэх ухаанд таниулсан чухал явдал болжээ.

Мөн 1920-иод оны дунд үед БНМАУ-ын Судар бичгийн Хүрээлэнд уригдан ажиллаж байсан Зөвлөлтийн газар зүйч А.Д.Симукон одоогийн Ханбогд сумын нутаг Гурван Зээрдийн агуйн хатмал шарилыг олж Улаанбаатар хотод авчирсан нь энэ төрлийн дурсгалын анхлан хөндөж судалсан ажил байсан хэмээн судлаачид үздэг.

Тус аймгийн Сэврэй сумын нутагт эртний бичиг бүхий нэгэн чулуу байдаг тухай нутгийн нэгэн залуу багш 1948 онд тус аймгийн нутагт ажилласан палеонтологийн шинжилгээний ангийнханд мэдээлэхэд, тус шинжилгээний ангийн ахлагч И.А.Ефремов бичээсийг үзэж хожим 1962 онд шинжлэх ухаанд мэдээлжээ. Үүнээс хойш тус бичээсийг Зөвлөлт, Монгол, Япон зэрэг орны судлаачид шинжилсэн бөгөөд “Сэврэйн бичээс” хэмээн нэрлэгдэх болжээ.

1949 оноос ажиллаж эхэлсэн Монгол, Зөвлөлтийн эртний судлал угсаатны зүйн хамтарсан шинжилгээний ангийн бүрэлдэхүүнд А.П.Окладниковын удирдсан монголын чулуун зэвсгийн үеийг судлах тусгай хэсэг судалгаа хийсэн билээ. Тус хэсэг манай орны зүүн болон өмнөд хэсгийн аймгуудад шинжилгээний ажил хийж өмнө мэдэгдээгүй шинэ чулуун зэвсгийн үеийн хэд хэдэн дурсгалыг нээснээс гадна өмнө нь Эндрюсийн экспедиц нээсэн Өмнөговь аймгийн нутаг Шавар ус буюу Баянзагийн чулуун зэвсгийн дурсгалт газрыг дахин нарийвчлан судалсан байна.

Үүнээс хойш 1957 онд археологич Х.Пэрлээ Өмнөговь аймгийн Бухат Долоон, Цогтцэций, Аргалант, Номгон, Ханхонгор, Мандал-Овоо зэрэг 7 сумын нутагт хайгуул судалгааны ажил хийж гүйцэтгэсэн байна. Энэ ажлын үр дүнд тус хайгуул шинжилгээний анги нь Өмнөговь аймгийн Аргалант сумын нутаг дахь

Годил балгас, Дугшихын балгас (шуудуу), Номгон сумын нутагт буй Шар толгойн хэрэм, Их хэрэм, Хан уулын араар өнгөрсөн урт хэрэм, Боронзонгийн Бяруухай булагт байх их хогийн үлдэгдэл, Баянбулагийн туурь зэрэг дурсгалуудыг үзэж тэмдэглэхийн зэрэгцээ эртний хот суурины үлдэгдлийг судлан ерөнхий дэвсгэр зургийг үйлдсэн байна. Мөн аймгийн музейн цуглуулгад буй төмөр шилбэтэй хүрэл зэв, хүрэл загасны дүрс, хүрэл хутга зэрэг эдлэлүүдийг шинжлээд “энэ бол хүрэл зэвсгийн үеийн хойд хятад, монгол, өмнөд сибирийн соёлын хэлхээг зааж байна” хэмээн дүгнэсэн байдаг.

1960 онд археологич А.П.Окладников, Н.Сэр-Оджав нарын удирдсан Монгол-Зөвлөлтийн хамтарсан чулуун зэвсгийн үе судлах анги Өмнөговь аймгийн Оцон Мааньтаас палеолитын үеийн бууцыг илрүүлэн, Гурван Сайханы нурууны хойд болон өмнөд талаас олон арван чулуун зэвсэг түүсэн байна. Монгол-Зөвлөлтийн археологичид Оцон мааньтын бууцыг 1960, 1962, 1967 онуудад судалсан бөгөөд чулуун зэвсгүүд нь дунд палеолитын үед холбогдох бөгөөд Европ, Өвөр Ази, Африкийн мөн үеийн дурсгалтай олон шинжээрээ адил байсан нь эрдэм шинжилгээний чухал ач холбогдолтой хэмээн үздэг. Энэ шинжилгээний анги Манлай сумын нутаг Хар Аргалант хэмээх ууланд Монголын үеийн булш малтан шинжилсэн бөгөөд уг булшнаас ширэн хавтага, төмөр хутга, ширэн хоромсоготой нимгэн арьсаар бүрж хийсэн наамал модон нум, эмээлийн мод, сумны төмөр зэв зэрэг зүйлс илрүүлэн олсныг В.В.Волков 1962 онд нийтэлсэн байна.

1969 онд Зөвлөлтийн археологич Э.А.Новгородова хадны зураг судлах зорилгоор хайгуул хийж, тус аймгийн Ноён сумын Завсар уул, Аравжих, Манлай сумын Холбоо толгой зэрэг газраас хадны зураг илрүүлэн олж, хожим археологич Д.Доржийн хамт нийтлүүлсэн нэгэн сэдэвт бүтээлдээ оруулсан байдаг.

1971-1972 онд Д. Дорж, А.П.Окладников нарын судлаачид Монголын дорнод ба өмнө зүгийн аймгуудын нутгаар хайгуул судалгаа явуулснаас Өмнөговь аймгийн нутаг Булган сумын нутаг Баянзаг, Зүүн, Баруун Хайрхан уул орчимд мезолитын үеийн бууц шинээр илрүүлэн, Баяндалай, Гурвантэс сумдын нутгаас олон сонирхолтой чулуун зэвсэг түүвэрлэсэн байна.

1970-аад онд археологич Д.Навааны удирдлагаар “Говийн бүсийн экспедиц” Өмнөговь аймгийн ихэнх сумдаар ажиллажээ. Тухайлбал, Манлай сумын Говийн төхөмд малтлага хийж хүрэл, төмөр боловсруулж байсныг илрүүлсэн бол Номгон сумын нутаг дахь Баянбулагийн туурьд сорилт малтлага хийж 200 гаруй төмөр шилбэт хүрэл зэв төмөр зэрэг эд өлгийн зүйлс олжээ. Түүнчлэн, Баян-Овоо сумын нутаг дахь Хан хадны булшийг малтан судалж Номгон сумын Алтан үнэгтээс 54 ширхэг “У-шу” зоос олсон мэдээ бий.

1980 онд МЗТСХЭ-ийн хүрэл, төмөр зэвсгийн дурсгал судлах анги Өмнөговь аймгийн Ноён сумын нутаг Ихэр гашууны хадны зургийг илрүүлэн олсон байна. Эндэхийн хадны зурагт дүрслэгдсэн тэмээний зургийг Д.Наваан тусгай өгүүлэл болгон нийтлүүлж, чулуун зэвсгийн үед хамаарна гэсэн санал дэвшүүлжээ.

Монгол-Зөвлөлтийн хамтарсан түүх, соёлын экспедиц 1982 онд Өмнөговь аймгийн Номгон сумын нутаг Далан уулын өмнө биеийн нэгэн салбар жалганы хаданд ганц мөр түрэг бичээс илрүүлэн, хуулбарлан авсан байна. Бичээсийг “Кипчакийн чоно онгон нь өлзий буянтай болтугай” хэмээн урьдчилан уншсан тухай тайландаа оруулсан байдаг аж. Гэвч тус бичээсийг дахин олоогүй өдийг хүрчээ.

1985 онд МЗТСХЭ-ийн А.П.Деревянко, Д.Дорж нарын удирдсан чулуун зэвсэг судлалын анги Монголын өмнөд хэсгээр хуучин болон шинэ чулуун зэвсгийн суурин малтан судалж, өргөн цар хүрээтэй хайгуул хийснээс Өмнөговь аймгийн Булган, Гурвантэс сумдын нутгаас чулуун зэвсгийн баялаг цуглуулга хийжээ.

Геологич Д.Гарамжав тус аймгийн нутгаар хээрийн судалгааны ажлаар явах дашрамдаа Ханхонгор сумын нутагт Хан уулын “Ноён хороот” хэмээх газрын орчмоос 9 хэсгээс хадны сийлмэл зураг илрүүлэн олж, он цагийг талаар саналаа дэвшүүлэн, нийтлүүлсэн байна.

1987 оны 10 дугаар сард ШУА-ийн Түүхийн хүрээлэнд хэдэн жилийн өмнө ирсэн Өмнөговь аймгийн Номгон сумын нутагт XIII-XIV зууны үеийн Монголын нэгэн хааны нэртэй холбогдох бичээс байдаг гэсэн мэдээллийг шалгах ажлаар археологич Т.Санжмятав ажиллажээ. Тэрээр бичээс байдаг гэх Худагийн бичээс нэртэй газрыг сурвалжлан хайж, улсын хил орчмоос Бичигт хад, Бичигтийн ус зэрэг газар хүний толгой, нүүр дүрсэлсэн сонирхолтой хадны зураг болон Босго бэлтгэхийн худаг орчимд эртний булш байгааг тэмдэглэжээ.

Мөн 1988 онд ШУА-ийн Түүхийн хүрээлэнгээс Н.Сэр-Оджав, Т.Санжмятав нарын бүрэлдэхүүнтэй шинжилгээний анги өмнө жил хайгуул хийсэн XIII-XIV зууны үеийн бичээсийг олж илрүүлэх, мөн Цогт-

Овоо сумын нутагт байгаа агуйд буй эд өлгийн зүйлсийг шалгах ажлаар тус аймгийн нутагт ажиллажээ. Шинжилгээний анги Худагийн бичээс, Бичигт, Үзүүр бичигт зэрэг газруудаар явж монгол бичээсийг хайсан боловч үр дүнд хүрээгүй байна. Харин Цогт-Овоо сумын нутагт орших Их баяны агуйгаас олдсон эмээл, нум, сумыг аймгийн музейгээс авсан байна. Тэрчлэн, Номгон сумын нутагт Пүрэв, Лувсанцэрэн нарын мэдээлснээр Уртын амралт ойролцоо орших хадны зургийг очиж үзжээ. Хайгуул судалгааг Т.Санжмятав үргэлжлүүлэн Баяндалай сумын нутаг Зүлэгтийн бичигт хадны бичээс, Ноён сумын нутаг Уул худаг, Гурван түшмэдийн энгэр, Бадардуу, Сэврэй сумын нутаг Хар дэлийн бууц, Булган сумын нутаг Хадат ус зэрэг газраас хадны зураг олж, бүртгэсэн байна. Хүрмэн сумын нутаг Цагаан дэрс хэмээх газар дөрвөн буландаа өндөр чулуутай нэгэн дөрвөлжин булш малтан судалжээ.

1990 онд ШУА-ийн Түүхийн хүрээлэнгээс зохион явуулсан “Хүннүгийн дурсгал судлах анги” Номгон сумын Баянбулагийн туурьд хоёр хэсэг газар малтлага хийж төмөр сурвалжтай гурван талт болон навчин хэлбэрийн хүрэл зэв, “У-шу” хэмээх эртний зоос, хүрэл толь, хүрэл тамга, ваар, сав суулга, барилгын шавар эдлэл, зэвэрч муудсан төмөр эдлэл зэргийг илрүүлэн олсон бөгөөд тус туурийг Хүннүд дагаар орсон хүннү гаралтай “Жао Синь” жанжинд зориулан барьсан хот хэмээн үзсэн байна. Мөн энэ шинжилгээний анги Бяруухайн сууринд гүймэг ажиглалт хийгээд цахиур чулуугаар хийсэн ялтас, хусуур, үлдэц зэрэг шинэ чулуун зэвсгийн үеийн дурсгалыг шинээр илрүүлэн олсон аж.

Орон нутгийн түүх сонирхогч Т.Содной 1995 онд Гурван сайхан уулын Баруун сайханы зүүн үзүүрт “Энгэр хайрхан” уулын нэгэн элгэн хаднаас аргал янгир, буга, нум сум агссан хүнийг дүрсэлсэн сийлмэл зураг буйг тойм зураг үйлдэн товч мэдээллийг нийтэлсэн байдаг.

1995-1996 онд Монгол-Орос-Америкийн хамтарсан “Монголын чулуун зэвсгийн үе” төслийн хээрийн шинжилгээний анги Булган, Гурван тэс, Сэврэй сумдын нутгаар хайгуул, малтлага судалгаа хийсэн бөгөөд Монгол орноос олдсон хуучин чулуун зэвсгийн судалгаанд холбогдох нэгэн сонирхолтой дурсгал илрүүлсэн нь Өвөрхангай аймгийн Богд сум, Өмнөговь аймгийн Булган сумдын нутгийн зааг “Цахиуртын хөдий”-н суурин юм. Энэ суурин ойролцоогоор 10.000 кв.м талбайд газрын хөрсөн дээр хуучин чулуун зэвсгийн доод шатнаас эхлэн шинэ чулуун зэвсгийн үеийн эхэн үеийг хамарсан хэдэн зуун мянган дурсгалыг агуулдаг.

1996-1999 онд Г.Гонгоржав, Г.Энхбат нарын бүрэлдэхүүнтэй хээрийн шинжилгээний баг “Монгол нутаг дахь түүх соёлын дурсгал” сэдэвчилсэн лавлах бүтээх ажлын хүрээнд Өмнөговь аймгийн нутагт ажиллаж Баянзагийн суурин, Оцон мааньт, Цахиуртын хөндийн чулуун зэвсгийн суурин, Аравжих, Долоон уул, Завсар уул, Уртын гол, Сэврэй хадны зураг, Уртын амралтын хүн чулуун хөшөө, Баянбулаг, Годиц балгас, Дэмчиг, Сангийн далай, Улаан сахиус, Цагаан толгойн хийдийн тууриуд зэргийг давтан болон шинээр бүртгэж, гэрэл зураг, гар зураг, дүрс бичлэгээр баримтжуулсан байдаг. Тэдний цуглуулсан үл хөдлөх дурсгалтай холбоотой мэдээ баримт, эх хэрэглэгдэхүүн эдүгээ СӨУНБМС-д хадгалагдаж байна.

2000 онд Өмнөговь аймгийн Ноён сумын нутагт орших Цагаан Ханангийн агуйд байсан эртний оршуулгыг 1999 онд сүйтгэсэн мэдээллийн мөрөөр археологич У. Эрдэнэбат, Ч. Амартүвшин нар газар дээр нь очиж судалжээ. Уг булшны зохион байгуулалт, оршуулгын зан үйл болон хувцас хунарын үлдэгдлийг судалж, XIV зууны дунд үеийн монгол язгууртных болохыг нь тогтоосон байна.

Сүүлийн жилүүдэд 2000 оноос хойш ялангуяа говийн бүсэд ашигт малтмал олборлохтой холбоотойгоор түүх, соёлын дурсгалыг авран хамгаалах хайгуул, малтлага судалгаа эрчимтэй хийгдсэнээр Өмнөговь аймгийн нутагт олон тооны дурсгал илэрч, судалгаа шинэ шатанд гарах эхлэл болжээ.

2001 онд археологич Д. Цэвээндорж, Б. Гүнчинсүрэн нарын бүрэлдэхүүнтэй шинжилгээний баг Ханбогд сумын Оюу Толгой орчимд бэсрэг хайгуулын ажлыг гүйцэтгэснээр тухайн бүс нутгийн авран хамгаалах судалгааны ажил эхэлсэн байна. Энэхүү хайгуулын явцад хүрэл зэвсгийн үед хамаарагдах зэс олзворлож байсан ухмал болон бутлуур чулуу, чулуун зэвсгийн зүйлс зэргийг илрүүлэн олжээ. Үүнээс хойш палеонтологи, археологийн авран хамгаалах хайгуул, малтлага судалгаа эрчимтэй хийгдсээр байгаа бөгөөд өнөөдрийн байдлаар Соёлын өвийн улсын нэгдсэн бүртгэл мэдээллийн санд тус аймгийн нутагт 2002-2015 онд ажилласан ШУА-ийн Археологийн хүрээлэн, Түүхийн хүрээлэн, Палеонтологийн хүрээлэн, МУИС-ийн Археологи-Антропологийн тэнхим, Монголын үндэсний музей, Улаанбаатарын их сургуулийн Археологийн тэнхим, ШУТИС-ийн Археологи-Этнографийн экспедици зэрэг 7 байгууллагын нийт 90 гаруй тайлан хадгалагдаж байна.

Эдгээр ажлын хүрээнд Өмнөговь аймгийн нутгаас монголын түүхийн олон үед хамаарах сонирхолтой дурсгалуудыг илрүүлэн олж судлан шинжилсэн байна. Тухайлбал, Жавхлант хайрхан, Их Өвгөн уул, Шийр уул, Цагаан толгой, Далайн дуулга, Далайн дуулга, Цагаан усны эх, Байшинт, Гялаан дэл, Зээтийн гол, Муруй мод, Нутгийн шовон, Хүрэн дэл, Өлзийтийн хяр, Гурван Шовгор уул зэрэг газраас хадны зураг,

Баруун наран, Умдаан гол, Ухаан худаг Цагаан толгой зэрэг газраас түүхийн олон үед хамаарах эртний булш оршуулга, Мангасын хэрэм хэмээх эртний хотын үлдэгдэл, Их өлзийт уулын түрэг бичээс зэргийг дурдаж болно.

2005 онд Өмнөговь аймгийн Ханбогд сумын нутагт дахь Дэмчигийн хийдийн туурийг сэргээн засварлах ажилтай холбоотойгоор бага хэмжээний археологийн малтлага хийжээ. Малтлагаар хийдийн зарим барилгын ормыг цэвэрлэж, бүтэц зохион байгуулалтыг тодруулан, 100 гаруй олдвор хэрэглэгдэхүүн илрүүлэн олж эрдэм шинжилгээний тайлан бичсэн байна.

Номгон сумын төвөөс баруун урагш 120 км зайтай орших Жаал шандын заставаас холгүй, зүүн өмнө зүгт 5-6 км орчим зайтай Хахуулын гол хэмээх газраас 2006 онд Монголын Үндэсний Олон Нийтийн Телевизийн “Гараг” продакшны зураг авалтын хэсэг сурвалжлага хийх далимд хилийн цэргийн албан хаагчдаар газарчлуулан хатсан сайрын хоёр талын эргээс өнгөрсөн боржин чулуун хаданд сийлсэн элдэв зураг сүгийн зүйл байхыг үзэж онцлог дүрслэлтэй зарим зургийн гэрэл зураг татаж, дүрс бичлэг хийж, анхан шатны баримтжуулалт үйлдэж авсан байна. Дээрх хэрэглэгдэхүүнд тулгуурлан энэ хадны зургийн талаар археологич У.Эрдэнэбат “Хахуулын голын хадны зураг” хэмээх судалгааны өгүүлэл бичсэн байна.

2007 онд Улаанбаатарын их сургууль, ОХУ-ын Санкт-Петербургийн Их Сургууль, Олон улсын Монгол судлалын холбоо, Рерихийн гэр музейн хамтарсан “Төв Азийн археологийн шинжилгээ” төслийн археологийн хээрийн судалгааны анги Өмнөговь аймгийн Номгон сумын нутагт археологийн хайгуул судалгаа хийж Баянбулагийн тууриас түүвэр олдворууд түүж цуглуулан, мөн сумын нутгийн урд хэсгээр орших Ганц модны хэрэм, Хүрмэн цагаан овоо, “Чингисийн далан” зэрэг дурсгалуудыг үзэж, байршлыг тодорхойлсон байна. Эдгээр газруудаас олдсон түүвэр олдворууд болон далангийн өрлөг хийсэн заг модноос авсан дээжээр ОХУ-ын ШУА-ийн Эдийн Соёлын түүхийн хүрээлэнгийн лабораторид радио-карбоны задлан шинжилгээ хийхэд манай эриний XII-XIV зууны үед холбогдохоор хариу гарсан байна.

Тус Монгол-Оросын хамтарсан “Төв Азийн археологийн шинжилгээ” төслийн багийнхан 2009 онд Хүннүгийн үед холбогдох хот болох Баянбулагийн суурины үлдэгдлийг малтан судалсны зэрэгцээ Баянбулагийн орчмын зарим газруудад археологийн хайгуул судалгааг явуулж Хөрөхийн нурууны салбар уулс Өнгөт хайрхан, Цагаан ус, Уртын амралт, Ханан хашаат, Ботго хайрхан, Хөшөөт хайрхан, Майхан цав, Алаг уул, Овоот харын хэц, Эхэн ширээ, Худаг хатавч, Шар толгой, Алтны ам, Баруун цохиогийн нурууны салбар уулс Өвөр цагаан толгой, Бяруу замын худаг, Булагийн голын хөндий, Булагийн харын ар, Шивээ, Адаг зогдор хэмээх газруудад судалгааны ажлыг хийн шинээр олон арван археологийн дурсгалыг нээн илрүүлжээ.

“Монголын соёлын өв” олон улсын нийгэмлэг, Монголын Урлагийн зөвлөлтэй хамтран 2009 онд хэвлүүлсэн “Монголын сүм хийдийн түүхэн товчоон” бүтээлд Өмнөговь аймгийн нутаг дахь 51 сүм хийд, хурлын туурийн мэдээг оруулсан байна.

Мөн онд “Баянтүүх” ТББ, Чингис хаан дээд сургуулийн судлаачдын хамтарсан шинжилгээний баг Өмнөговь аймгийн бүх сумдаар хайгуул хийж олон дурсгалыг давтан болон шинээр баримтжуулсны дотор Ханбогд сумын нутгаас хүн чулуун хөшөө олсон тухай тайландаа бичжээ.

2011 онд Соёлын өвийн төвийн судлаачид “Энержи Ресурс” компаний захиалгаар Өмнөговь аймгийн Цогтцэций сумын нутагт дэвсгэрт болон 245 км хатуу хучилттай авто зам дагуух нөлөөллийн бүс нутагт хадгалагдан үлдсэн соёлын биет болон биет бус өв, түүх, соёлын дурсгалт зүйлсийн анхан шатны бүртгэл судалгааг хийж, байршлыг тогтоох, хадгалалт хамгаалалтын байдалд үнэлгээ дүгнэлт гарган, цаашид тухайн соёлын өв, дурсгалыг орон нутагт нь хэрхэн хамгаалах талаар ажилласан байна. Энэ ажлын хүрээнд Цогтцэций сумын нутагт 25 дурсгалт газрыг хамарсан бөгөөд 109 ширхэг үл хөдлөх дурсгалын анхан шатны баримтжуулалтыг хийсэн байна.

Мөн онд Оюу толгой төслөөс хэрэгжүүлж буй “Өмнөговь аймгийн соёлын өвийн хөтөлбөр боловсруулах” төслийн нэгдүгээр үе шатны ажлын хүрээнд хээрийн судалгааны баг Цогт-Овоо, Даланзадгад, Ханхонгор, Хүрмэн, Баяндалай, Булган, Сэврэй, Ноён, Гурвантэс гэсэн 9 сумын нутагт 146 дурсгалыг баримтжуулсан байна.

2012 онд Нүүдлийн соёл иргэншлийг судлах Олон улсын хүрээлэн, ОХУ-ын ШУА-ийн Сибирийн салбарын Монгол, Будда, төвд судлалын хүрээлэнгээс хамтран зохион байгуулсан “Төв Азийн эртний нүүдэлчдийн хотуудын цахим газрын зургийг бүтээх” төслийн хүрээнд Өмнөговь аймгийн нутагт орших Годил балгас, Баянбулагийн балгас, Дэн буудал, Хүрмэн цагаан овооны цайз, Дэрсэн усны цайз зэрэг эртний хот суурины үлдэгдлүүдийг шинжлэн, дэвсгэр зургийг шинээр үйлдсэн байна.

Мөн онд Номгон сумын нутгийн зөвлөлийн санхүүжилтээр тус сумын түүх дурсгал, угсаа соёл, ан амьтан, ургамлын талаар цогц судалгаа хийсэн байна. Уг судалгааны ажлын хүрээнд Номгон сумын нутгаас хадны зургийн нэлээд дурсгалыг шинээр илрүүлж, мөн өмнө нь судалгааны эргэлтэд орсон зураг дурсгалыг дахин нягталсан байна. Энэ судалгааны талаар Ц.Баттулга, С.Бямбадорж нар “Хадны зургийн хам өгүүлэмжид зарим өвөрмөц дүрслэлийн тухай” гэсэн судалгааны өгүүлэл нийтлүүлжээ.

2013 онд “Оюу толгой” ХХК-ийн Соёлын өвийн хөтөлбөрийн ажилтан О.Батзориг өмнө нь олдсон Ханбогд сумын төв, Баянхөөвөр хэмээх газар орших Түрэгийн үеийн хоёр хүн чулуун хөшөөдийг тодорхойлж, гар зургийн хамт анх нийтлүүлсэн байна.

2015 онд Соёлын гавьяат зүтгэлтэн, зохиолч, сэтгүүлч Го.Аким Соёлын өвийн төвтэй гэрээ байгуулсны дагуу Архангай, Өмнөговь, Хэнтий аймаг, Баянхонгор, Сэлэнгэ аймаг, ОХУ-ын Бүгд найрамдах Буриад улсын зарим тойрогт орших түүх, соёлын дурсгал бүхий газруудаар нийт 20 гаруй мянган км замыг туулж ажилласан байна. Тэрээр Өмнөговь аймаг, Ханбогд сум, Далайн дуулга, Хөх үзүүрийн дурсгал, Номгон, Далан уулын бичигт хад, Өмнөговь аймаг, Ханбогд сум, Шийр уул зэрэг газрын хадны зургийг гэрэл зургаар баримтжуулан, тайлан бичиж холбогдох хэрэглэгдэхүүнийг СӨУНБМС-д хадгалуулсан байна. Тэдгээрээс зарим дурсгалын тухай бүтээлдээ оруулсан байдаг.

Түүнчлэн, Өмнөговь аймгийн нутаг нь палеонтологийн олдворт газраар баялаг бөгөөд тэр талын судалгаа багагүй хийгдсэн байна. Тухайлбал, 1920-иод онд хийгдсэн “Эндрюсийн экспедиц”-ээс хойш, 1946-1949 онд ажилласан ЗХУ-ын ШУА-ийн “Монголын палеонтологийн экспедиц”, 1963-1965, 1970, 1971 онд ажилласан “Монгол-Польшийн палеонтологийн хамтарсан экспедиц”, 1967-1990 онд ажилласан “Монгол-Зөвлөлтийн геологийн хамтарсан экспедиц”-ийн судалгаа, 1993 оноос ажилласан “Монгол-Японы палеонтологийн хамтарсан экспедиц” зэргийг дурдах хэрэгтэй.

Өмнөговь аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын хадгалалт хамгаалалт. Тус аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалаас 1941 оны УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 79 дүгээр хурлаас батлан гаргасан “Улсын хамгаалалтад авах дурсгал”-ын жагсаалтад нэг ч дурсгал ороогүй байдаг.

Харин БНМАУ-ын Сайд нарын Зөвлөл /СнЗ/-ийн 1971 оны 420 дугаар тогтоолоор баталсан “Улс, орон нутгийн хамгаалалтад авсан түүх, соёлын дурсгалын жагсаалт”-ын Улсын хамгаалалтад дурсгал оруулаагүй бөгөөд тус тогтоолын 2 дугаар хавсралт болох “Аймаг, хотын гүйцэтгэх захиргааны хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгалт зүйлийн жагсаалт”-д

1. Баяндалай сумын нутаг Цагаан Мааньтын монгол бичээс
2. Цогтцэций сумын нутаг Сайн бичигтийн хийдийн монгол бичээс
3. Номгон сумын нутаг Далай уулын өвөрт байгаа 13 дугаар зууны үеийн монгол бичээс
4. Ноён сумын нутаг Ихэр хошууны усны хадны зураг
5. Манлай сумын төв дэх Д.Нанзадын хөшөө
6. Цогтцэций сумын төв дэх Т.Борын хөшөө...гэсэн 6 дурсгалыг багтаан оруулжээ.

Өмнөговь аймгийн АДХ-ын Гүйцэтгэх Захиргааны 1978 оны 3-р сарын 2-ны өдрийн 10-р тогтоолоор баталсан сум, хороо, хотын АДХ-ын Гүйцэтгэх Захиргааны хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгалт зүйлсийн жагсаалтад:

1. Баяндалай сумын нутаг дахь Цагаан Мааньтын хадны монгол бичээс,
2. Баян-Овоо сумын төвд байгаа Мөнхийн Дугарын дурсгалын самбар,
3. Булган сумын Хадатын рашааны хадны тамга, Цагаан Маанийн хадны хоёр бичээс,
4. Гурвантэс сумын нутаг дахь Билүүтийн бунхан,
5. Мандал-Овоо суман дахь Буурын баримал,
6. Манлай сумын төвд буй Д. Нанзад баатрын хөшөө,
7. Номгон сумын нутаг дахь Сангийн далайн хийдийн Чогчин дуган, Хайлан дуган, Дооромбын сүм, Жүдийн дуган, Дүйнхорын дуган, Гүүрэг сүм, хийдийн хэрэм, Цагаан хашаа хийгээд Хашаатын эхний хүн чулуун хөшөө, Далан уулын бичээс зэргийг,
8. Ноён сумын нутаг дахь Толь хад, Ихэр гашууны хадны сүг зураг,
9. Сэврэй сумын нутаг дахь Нарангийн адагт байгаа бичигт Цагаан чулуун хөшөө, Цагаан усны адагт байгаа боржин чулуун хөшөө, Жаргалантад байгаа боржин чулуун дээрх Маанийн бичээс, Хадан усны хадны сүг зураг, Баян-Овоод байгаа хадны бичээс, сүг зураг,
10. Хүрмэн сумын нутаг дахь Улаантолгойн Цагаан дэрсэн дэх бугын хөшөө чулуу, сумын захиргаанд байгаа намын 60-р үүр байгуулсан баримт бичиг, мөн хошуу хамгаалсан зуун

цэргийн баримт бичиг, Жаал шандын Улаан балгас, Тагтын хадны бичээс, Бичигтийн хадны сүг зураг, Гурван Бөхтий дэх чулуун зэвсгийн үеийн бууц, Хүрмэн уулын Түрэг булш, Гүнгийн хэрмийн үлдэгдэл,

11. Ханбогд сумын төв дэх партизан С.Хаддоржийн дурсгалын самбар, Буурын баримал, орон нутаг сурталчлах буланд байгаа Дэмчигийн хийдийн загвар, Дэмчигийн хийдийн балгас, Дэмчигийн хийдийн чулуун хоёр яст мэлхий, нэг чулуун гахай, Цогзалийн хийдийн балгас,
12. Цогтцэций сумын төв дэх Т.Борын хөшөө, Тугийн цохионы дурсгалын самбар, Лүнгийн хийдийн балгас, Сайн бичигтийн хийдийн балгас, мөн турийн дэргэдэх монгол бичээс Сайн бичигтийн хадны бичээс,
13. Цогт-Овоо сумын төв дэх Л.Мөнхийн дурсгалын самбар, Т.Борын дурсгалын самбар, Тогоонтөмөр хааны үеийн тээрмийн чулуу,
14. Даланзадгад хот дахь Лениний өндөрлөг, Найрамдлын өндөрлөг, Эхийн баримал, Ж. Самбуугийн дурсгалын самбар... байдаг...гэсэн дурсгалуудыг хамгаалалтад авсан байна.

Энэхүү тогтоол нь анх удаа өөрийн аймгийн нутаг дээрх түүх, соёлын дурсгалуудаа хамгаалах талаар авч хэрэгжүүлсэн чухал шийдвэр байсан юм.

1994 онд УИХ-аас “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль”-ийг батлан гаргасны дараа Засгийн газрын 1994 оны 233 дугаар тогтоолоор хуучин СнЗ-ийн 1971 оны 420 дугаар тогтоолыг шинэчлэн “Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт” нэрээр баталжээ. Энэ тогтоолын 3 дугаар хавсралтаар баталсан “Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-д Өмнөговь аймгийн нутаг дахь үл хөдлөх дурсгалаас улсын хамгаалалтад дурсгал хамрагдаагүй бөгөөд аймгийн хамгаалалтад:

1. Булган сумын Баянзаг гэдэг газар орших хуучин чулуун зэвсгийн үеийн бууц,
2. Номгон сумын Цагаан дэрст гэдэг газар орших Бичигтийн усан дахь зурагтай хад,
3. Номгон сумын Уртын амралт гэдэг газар орших сүг зурагтай хад,
4. Номгон сумын Уртын амралт гэдэг газар орших хүн чулуу,
5. Ноён сумын Ихэр гашуун гэдэг газар орших сүг зурагтай хад,
6. Номгон сумын төвд орших Сангийн далай хийдийн дуганууд,
7. Ханбогд сумын нутагт орших Галбын гурван хийд,
8. Номгон сумын Шүүлэн, Долоон-Уулын өвөр бичиг гэдэг газар орших сүг зурагтай хад,
9. Номгон сумын Далан ууланд орших XIII зууны монгол шүлэглэсэн бичээс,
10. Ханбогд сумын Ханбогд уулын зүүн үзүүрт орших Цогзолын хийдийн туурь,
11. Ханбогд сумын нутагт орших Дэмчигийн хийдийн чулуун гахай, мэлхий,
12. Хүрмэн сумын Бичигт гэдэг газар орших сүг зурагтай хад,
13. Сэврэй сумын нутагт орших сүг зурагтай хад...гэсэн 13 дурсгалт газрыг

оруулан баталжээ.

1995-1998 онд УИХ-аас “Монгол Улсын засаг захиргаа, нутаг дэвсгэр, түүний удирдлагын тухай хууль”-д зарим өөрчлөлт оруулж шинээр аймаг, сум байгуулсан, археологийн хайгуул, малтлага судалгааны үр дүнд хамгаалалтад оруулах шаардлагатай дурсгалууд шинээр илэрч олдсон зэрэг шалтгааны улмаас 1994 онд баталсан “Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-ыг шинэчлэх шаардлага урган гарч ирсэн байна. Энэ шаардлагыг харгалзан Монгол Улсын Засгийн газар 1998 оны 235 дугаар тогтоолоор “Улс аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-ыг шинэчлэн баталжээ. Уг жагсаалтад Өмнөговь аймгийн нутаг дэвсгэрт орших үл хөдлөх дурсгалаас Улсын хамгаалалтад:

1. Булган сумын Цахиуртын хөндийд орших чулуун зэвсгийн үеийн дархны газар,
2. Номгон сумын Шүүлэн, Долоон-Уулын өвөр Бичигт гэдэг газар орших зурагтай хад,
3. Ханбогд сумын нутагт орших Галбын гурван хийд буюу Дэмчигийн хийд, Эрээт хийд, Цогцолын хийдийн туурь.

Аймгийн хамгаалалтад:

1. Булган сумын Баянзаг гэдэг газар орших хуучин чулуун зэвсгийн үеийн бууц,
2. Номгон сумын Цагаан дэрст гэдэг газар орших Бичигтийн усан дахь зурагтай хад,
3. Номгон сумын Уртын амралт гэдэг газар орших сүг зурагтай хад, хүн чулуу,
4. Номгон сумын төвд орших Сангийн далай хийдийн дуганууд,
5. Номгон сумын Далан уулын өмнө биед орших Түрэг бичээс,
6. Ноён сумын Ихэр гашуун гэдэг газар орших сүг зурагтай хад,

7. Хүрмэн сумын Бичигт гэдэг газар орших сүг зурагтай хад,
8. Сэврэй сумын нутаг Сэврэй уулын баруун үзүүр, Хар дэлийн бууц, гэдэг газар орших сүг зурагтай хад... гэсэн 11 дурсгалт газрыг оруулан баталжээ.

Монгол Улсын Засгийн газрын 2008 оны 175 дугаар тогтоолоор “Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-ыг сүүлийн 10 гаруй жилийн туршид шинээр илэрч олдсон олон арван дурсгалаар баяжуулан шинэчлэн баталсан юм. Өмнөговь аймгийн нутаг дахь үл хөдлөх дурсгалаас уг жагсаалтын Улсын хамгаалалтад:

1. Булган сумын Баянзаг, Төгрөгийн ширээ, Авдрант, Алаг тээгийн палеонтологийн дурсгалт газар,
2. Булган сумын Цахиуртын хөндийд орших Чулуун зэвсгийн үеийн дархны газар,
3. Гурвантэс сумын Хэрмийн цэв, Цагаан хошуу, Бүгийн цав, Гурилын цав, Алтан-Уул, Нэмэгт, Ухаа толгодын палеонтологийн дурсгалт газар,
4. Номгон сумын Шүүлэн, Долоон-Уулын өвөр Бичигт гэдэг газар орших хадны зураг,
5. Ханбогд сумын нутагт орших Байшин цав, Хуурай цав, Үрэлбэ, Амтгайн палеонтологийн дурсгалт газрууд,
6. Ханбогд сумын нутагт орших Галбын гурван хийд буюу Дэмчигийн хийд, Эрээт хийд, Цогцолын хийдийн туурь,
7. Ханбогд сумын Жавхлант Хайрхан, Далайн дуулга, Зүүн хацавч, Цагаан толгой, Шийрийн хадны зургууд,
8. Цогт-Овоо сумын Алгуй-Улаан цавын палеонтологийн дурсгалт газар.

Аймгийн хамгаалалтад:

1. Булган сумын Баянзаг гэдэг газар орших хуучин чулуун зэвсгийн үеийн бууц,
2. Гурвантэс сумын Хайчин уул, Наранбулагийн палеонтологийн дурсгалт газрууд,
3. Гурвантэс сумын Баян толгой, Шивээт толгойн бунхант булшнууд,
4. Гурвантэс сумын Овоо-Ус гэдэг газар орших хиргисүүр,
5. Манлай сумын Хармагтайн ашигт малтмал олборлож байсан ором,
6. Манлай сумын Шар цав, Могойн дэл уулын палеонтологийн дурсгалт газар,
7. Номгон сумын Цагаан дэрст гэдэг газар орших Бичигтийн усан дахь, хадны зураг,
8. Номгон сумын Уртын амралт гэдэг газар орших хадны зураг, хүн чулуун хөшөө,
9. Номгон сумын төвд орших Сангийн далай хийдийн дуганууд,
10. Номгон сумын Далан-Уулын өмнө биед орших Түрэг бичээс,
11. Ноён сумын Ихэр гашуун гэдэг газар орших хадны зураг,
12. Ханбогд сумын “Мангасын хүрээ” гэдэг эртний туурь,
13. Хүрмэн сумын Бичигт гэдэг газар орших хадны зураг,
14. Сэврэй сумын нутаг Сэврэй уулын баруун үзүүр, Хар дэлийн бууц гэдэг газар орших хадны зураг,
15. Сэврэй сумын Арц богд уулын Хонгил, Үүдэн сайр, Замын хонд, Ягаан ховилын палеонтологийн дурсгалт газар...гэсэн 23 дурсгалт газрыг оруулан баталжээ.

Монгол Улсын Засгийн газрын 1998 оны 51 дүгээр тогтоолоор батлагдан гарсан “Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалах, сэргээн засварлах Үндэсний хөтөлбөр”-т Өмнөговь аймгийн Номгон сумын Сангийн далай хийдийг Сэргээн засварлах, Ханбогд сумын Дэмчигийн хийдийг консерваци хийж, бэхжүүлж хамгаалах, Номгон сумын Шүүлэн долоон уулын дурсгалыг хуулбарыг хийж унаган газарт нь босгоод, эх дурсгалуудыг улс, орон нутгийн музейн хамгаалалтад авч хадгалахаар төлөвлөсөн бол 2007 оны 303 дугаар тогтоолоор шинэчлэн батлагдсан “Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалах, сэргээн засварлах Үндэсний хөтөлбөр”-т тус аймгийн нутагт орших ямар нэгэн дурсгалыг хамруулаагүй байна. Дээр дурдсан ажлуудаас Ханбогд сумын Дэмчигийн хийд, Номгон сумын Сангийн далай хийдийн сэргээн засварлалтын ажил хийгдсэн бөгөөд Номгон сумын Шүүлэн долоон уулын дурсгалыг хамгаалалтад авч хадгалах ажил хэрэгжээгүй байна.

Монгол Улсын Засгийн газрын 2019 оны 2 дугаар сарын 13-ны өдрийн 69 дүгээр тогтоолоор батлагдсан “Чулуун соёлын өв” үндэсний хөтөлбөрийн 1.2. Бүртгэн баримтжуулах ажлыг дурсгалын төрлөөр бүсчлэн зохион байгуулах ажлын хүрээнд Өмнөговь аймгийн чулуун соёлын өвийг шинэчлэн бүртгэн баримтжуулах ажлыг зохион байгуулахаар тусгасан байна.

Өмнөговь аймгийн нутагт хэрэгжиж байгаа уул уурхайн олон улсын төслийн нэг нь “Оюу толгой” юм. Тус төсөл хэрэгжиж байгаа орон нутагтаа “Соёлын өвийн хөтөлбөр” боловсруулан 2010 оноос шат дараатай

хэрэгжүүлсэн байна. Тус хөтөлбөрийн хүрээнд тухайн орон нутгийн соёлын өвийн нөхцөл байдлыг үнэлж илрүүлэх хээрийн суурь судалгаа, олон нийт болон оролцогч талуудын уулзалт, зөвлөгөөн, соёлын өвд сөргөөр нөлөөлж буй хууль эрхзүйн орчинд хийх үнэлгээ, соёлын өвийн бүртгэл, зурагжуулалт, эрсдэлийн үнэлгээ, соёлын өвийн бүтэц, тогтолцоонд гарч болох өөрчлөлтийн хэмжээг тодорхойлох зэрэг олон үйл ажиллагааг хийж хэрэгжүүлжээ. Энэхүү үйл ажиллагаанд тухайн бүс нутгийн түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал болох олон тооны палеонтологийн олдворт газрууд, археологийн дурсгалт газрууд хамрагдсан нь дурсгалын хадгалалт хамгаалалтыг өөр түвшинд авч үзсэн ажил болсныг тэмдэглэх хэрэгтэй.

Өмнөговь аймгийн нутаг дахь үл хөдлөх дурсгалын тооллого, бүртгэлийн ажлын тухай. Соёлын өвийн төв, Өмнөговь аймгийн музейн мэргэжилтэн судлаачдаас бүрдсэн хээрийн шинжилгээний баг Монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг тоолж, бүртгэн баримтжуулах ажлынхаа хүрээнд 2014 оны 9 дүгээр сарын 5-наас 10 дугаар сарын 10-ныг хүртэлх хугацаанд Өмнөговь аймгийн зүүн өмнө, өмнөд, баруун талын Баян-Овоо, Номгон, Хүрмэн, Баяндалай, Ноён, Гурвантэс, Сэврэй сумын нутагт ажилласан болно. Харин Булган, Мандал-Овоо, Цогт-Овоо, Ханхонгор, Манлай, Ханбогд сумдын нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын 2015 оны үзлэг тооллогын ажлын хүрээнд аймгийн музейгээс зохион байгуулсан хээрийн бүртгэлийн баг хийж гүйцэтгэсэн байна. Цогтцэций сумын нутаг дахь дурсгалын мэдээллийг өмнө дурдсан 2011 онд Соёлын өвийн төвийн судлаачид “Энержи Ресурс” компаний захиалгаар тус сумын нутагт дэвсгэр болон 245 км хатуу хучилттай авто зам дагуух нөлөөллийн бүсэд хийсэн соёлын биет болон биет бус өв, түүх, соёлын дурсгалт зүйлсийн анхан шатны бүртгэл судалгааг ашиглав. Дээрх хээрийн судалгааны ажлын хүрээнд Өмнөговь аймгийн 15 сумын нутагт 8000 орчим км туулан, 258 дурсгалт газрын 2200 гаруй нэгж дурсгалыг давтан болон шинээр олж бүртгэн, тэдгээрийн 5100 орчим дижитал гэрэл зураг, 70 гаруй ширхэг негатив хальсны зураг, 10 гаруй гар зураг, 180 орчим минутын дүрс бичлэгээр тус тус баримтжуулан авсан байна.

Өмнөговь аймгийн нутагт ажиллахдаа сум орон нутгийн холбогдох хүмүүстэй хамтран ажиллах замаар бүртгэл мэдээлэл, хадгалалт хамгаалалт, хяналт шалгалтын талаар мэргэжил арга зүйн зөвлөгөө өгч, зарим орон нутгийг судлах танхим, музейд зарим түүвэр олдворууд, бусад эд өлгийн зүйлсийг хүлээлгэн өгч сан хөмрөгийг нь баяжуулжээ.

Өмнөговь аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг тоолж, бүртгэн баримтжуулах ажлыг хөдөө орон нутагт зохион байгуулахад дэмжин тусалж хамтран ажилласан аймгийн музей, сумдын ИТХ, ЗДТГ, Соёлын төвийн ажилтан, Байгаль орчны байцаагч, байгаль хамгаалагч, малчид, ард иргэддээ баярласан талархсанаа илэрхийлье.

HISTORICAL AND CULTURAL IMMOVABLE PROPERTIES IN ÖMNÖGOVI PROVINCE

Ömnögovı province is located in the southern part of Mongolia, bordering with Bayankhongor province to the west, with the Övörkhangaı and Dundgovı provinces to the north, with the Dornogovı province to the east, and covering 165.3 thousand square km area. Dalanzadgad is the capital of Ömnögovı province, located 572 km from the Ulaanbaatar city. Prior to the People's Revolution, the territory of Ömnögovı province was a part of the Sain Noyon Khan Aimag (province) and Tüsheet Khan aimag, and since 1923, the province belonged to the Tsetserleg mandal and Bogd Khan Mountain provinces.

By the Decision of Presidium of State Baga Khural of the Mongolian People's Republic in 18th of February 1931, the Ömnögovı province was established with 27 soums, 408 khoroos, 8492 families and 37.3 thousand people. As of 2014, Ömnögovı province has total 58 baghs (smallest administrative unit) and 15 soums (small administrative unit) including Bayandalai, Bayan-Ovoo, Bulgan, Gurvantes, Dalanzadgad, Mandal-Ovoo, Manlai, Noyon, Nomgon, Sevreı, Khanbogd, Khankhongor, Khürmen, Tsogt-Ovoo and Tsogttsetsii. Population of Ömnögovı province is total 68 thousand, and all people are belonging to the Khalkh ethnic group.

The territory of Ömnögovı province is belong to region of gobi and desert and it is located 1300 and 1600 meters above the sea level. Altai range branch mountains which are 3000 meters above the sea level, such as Gurvan saikhan, Sevreı, Noyon Bogd, Nomgon, Tost, Nemegt, Altana uul, Gilbert, and over 100 kms long Khongoryn els, and well-known gobi called Galba, Borzon, Zeemeg, Zag and Süüj which are covers several hundred km areas. Cold springs as Khadat, Nemegt, Zöölön, Enger Büleen and Talkhit, and hot springs as Elgen and Salkhit are in Ömnögovı province.

The soil contains precious metals such as copper, aluminum, coal, iron ore, marble, fluoride, cloudy crystal and pure crystal. Over 250 floras which have good nutrition and resistant to the extreme hot weather are growing in territory of Ömnögovı province, such as medical herbals as an astragalus, altan ündes, felwort and serjmyadag. Additionally, the seasoning herbs as kharmag, goyo and tsulkhır, and wood species such as beech, zag (haloxylon ammodendron), tooroi and jigd grows. In Ömnögovı province, black tail, Mongolian antelope, lynx, fox, corsac fox, hare, badger, marten are common wild animal and the wild horse, wild sheep, mazaalai (Gobi bear), ibex, wild camel and snow leopard are rare wild animal.

Registration and research of historical and cultural immovable properties in territory of Ömnögovı province

The archeological and paleontological research in gobi region of Mongolia, especially in the present territory of Ömnögovı province was started by the "Third Central Asiatic Expedition" which was well known as "An expedition of Andrews" organized from the American Museum for Natural History, and the "Asia" magazine of American Asiatic Association. This expedition travelled through these routes as Gurvan Saikhan and Bayanzag in 1922, and the Khaalgan, Bayanzag, Taatsyn tsagaan nuur, Baga Bogd, Khaalgan in 1924, the Khaalgan, Bayanzag, Orog nuur, Ikh Bogd, Bayanzag, Khyalga, Khökh khot and Borzon in 1925, and had discovered number of archeological and paleontological sites and made research for some of these sites and this became significant contribution that introduces about Mongolia to the world science.

Additionally, scholars believe that the research and excavation of this kind heritage began by Soviet geographer A.D Simukov who was working in the Institute of Language and Literature of People's Republic of Mongolia by invitation in the middle of 1920's found a mummy from the cave Gurvan Zeerd in territory of Khanbogd soum of Ömnögovı province and brought it to the Ulaanbaatar.

According to the report by a local young teacher, I.A Yefremov checked the rock inscription at the territory of Sevreı soum in 1948 while he was leading the paleontological expedition in Ömnögovı province and later in 1962, he published about this rock inscription.

Thereafter, this rock inscription was studied by the Soviet, Mongolian and Japanese researchers and named as "Rock inscriptions of Sevreı".

Since 1949, the team for the studies of Stone Age under the Mongolian and Soviet archeological and ethnological joint expedition led by Russian archeologist A.P Okladnikov carried out the research in Mongolia. This team carried out several researches in eastern and southern provinces of Mongolia and discovered several Neolithic sites. Besides this, this team re-examined the Stone Age site called Shavar Us or Bayanzag in Ömnögovı province, which was discovered by the Andrews's expedition.

Then, in 1957 Mongolian archeologist Kh.Perlee and his team carried out the archeological research and investigation in territory of 7 soums of Ömnögovı province including Bukhat Doloon, Tsogttsetssii, Argalant, Nomgon, Khankhongor and Mandal-Ovoo. As a result of this work, the research team has examined and registered the ruin Godil, and ruin of Dugshih (trench) in Argalant soum, the wall of Shar Tolgoi in Nomgon soum, the wall Ikh Kherem which existed very long along to the back of the mountain Khan Uul, the remain of huge amount of trash at place called Byaruukhai Bulag of Borzon and the ruin of Bayanbulag in Ömnögovı province. Besides this, this research team has studied the ruin and remain of ancient city and settlements and did general mapping.

Additionally, this research team has examined bronze arrowhead with iron stem, bronze fish figure and bronze knife in the collection of Ömnögovı Province museum and concluded that “these are the showing the cultural connection between the north China and Mongolia and south Siberia”.

In 1960, Mongolian and Soviet joint expedition for studies of Stone Age under the guidance of Russian archeologist A. P Okladnikov and Mongolian archeologist N.Ser-Odjav discovered the Paleolithic settlements from the place called Otson Maanit in Ömnögovı province and collected tens of stone tools from the north and south side of the range Gurvan Saikhan. Mongolian and Soviet archeologists did research in Paleolithic settlement Otson Maanit in 1960, 1962, 1967 and viewed that this settlement belongs to Middle Paleolithic period. Besides this, archeologists believe that this settlement is very significant in the science as because many features of this settlement were similar with other sites in Europe, Inner-Asia and Africa which created in same period. This expedition has done an archeological excavation to the Mongol period tomb at mountain Khar Argalant in territory of Manlai soum and discovered a leather pouch, an iron knife, a leather quiver with laminated wooden bow which covered with thin leather, saddle wood, iron arrow head and V.V. Volkov published about this in 1962.

In 1969, Soviet archeologist E.A. Novgorodova did archeological survey for purpose of studying the petroglyphs and she discovered petroglyphs from the mountain Zavsar and Aravjikh in Noyon soum and place called Kholboo Togloi in Manlai soum and later published about these petroglyphs on her collaborative monograph with Mongolian archeologist D.Dorj.

In 1971 and 1972, Mongolian archeologist D.Dorj and Soviet archeologist A.P. Okladnikov were carrying out the archeological survey and research in territory of eastern and southern provinces of Mongolia and newly discovered the Mesolithic settlement around mountains called Bayanzag, Züün and Baruun Khaikhan mountain, and collected several interesting stone tools from the territory of Bayandalai and Gurvantes soums.

In 1970's, the “Expedition of Gobi region” worked in most soums of the Ömnögovı province, under the guidance of archeologist D.Navaan. For instance, this expedition has done excavation in Goviin tokhom and revealed that the iron and bronze were processed in that place, and also found over 200 bronze arrow heads with iron stem and other items from the ruin of Bayanbulag in territory of Nomgon soum. Additionally, this expedition has excavated the cave burial of Khan Khad in territory of Bayan-Ovoo soum and found 54 coins “U-shu” from the place Altan Ünegt in Nomgon soum.

In 1980, the team for studies of Bronze and Iron tool under the Mongolian and Soviet Joint Expedition for History and Culture has discovered the petroglyph of Ikher Gashuun from the territory of Noyon soum in Ömnögovı province. Mongolian archeologist D.Navaan has published an special article for the “camel” one of the depictions carved on the rock, and suggested that this petroglyph belongs to Stone Age period.

In 1982, the Mongolian and Soviet Joint Expedition for History and Culture discovered a line of Runic inscription from one of the trenches in southern part of mountain Dalan Uul in territory of Nomgon soum and made its rubbing. This inscription has decoded provisionally as “The totem of the Kıpchak is a wolf and it gives luck and fortune” and published on the report. Since then, this inscription has not found again until today.

In 1985, the team for studies of stone tools under the Mongolian and Soviet Joint Expedition for History and Culture, led by Soviet archeologist A.P.Derevyanko and Mongolian archeologist D.Dorj has done wide range of archeological survey in southern part of Mongolia and excavated several sites belong to Paleolithic and Neolithic period, and made huge collection of stone tools from territory of Bulgan and Gurvantes soums of Ömnögovı province. Mongolian geologist D.Garamjav has discovered 9 parts of carved petroglyphs from the place called “Noyon Kho-root” in territory of Khankhongor soum while he was carrying out the field research in Ömnögovı province, and published his proposal on the chronology of these petroglyphs.

Mongolian archeologist T.Sanjmyatav has worked in the territory of Nomgon soum of Ömnögovi province in October 1987, for checking the information which has been reported to the Institute of History several years ago about the rock inscription connected to the name of Mongolian khan or king of XIII or XIV centuries. He found very interesting petroglyphs with depictions of human head and face from the place called Bichigt khad and Bichigtiin Us, and the ancient tomb in Bosgo beltgekhiiin khudag near the state border, while he was searching the place called Khudagiin bichees where the aforementioned inscription is existed.

In 1988, the research team from the Institute of History under Mongolian Academy of Sciences including archeologist N.Ser-Odjav and T.Sanjmyatav has done the archeological survey aiming to discover the rock inscriptions belong to XIII and XIV century which was searched last year, and to examine the items in the cave in territory of Tsogt-Ovoo soum. The research team has worked in place called Khudgiin Bichees, Bichigt and Üzüür bichigt for searching the Mongol inscriptions, the team did not find that rock inscription. The team has found a saddle, bow and arrow from the cave called Ikh Bayan in Tsogt-Ovoo soum and the province museum took these findings to the museum. Additionally, the team has examined the petroglyph at place called Urtyn Amralt in territory of Nomgon soum by the report of Pürev and Luvsantseren. Archeologist T.Sanjmyatav has continued the research, and found petroglyphs from the place called Zülegtiin Bichigt Khadnii bichees in territory of Bayandalai soum, place called Uul khudag, Gurvan түшmediin enger, Badarduu in territory of Noyon soum, and place called Khar Deliin Buuts in Sevrei soum, and place called Khadat Us in Bulgan soum and registered them. He also excavated a square tomb which have high stones in the 4 corners at place called Tsagaan Ders in territory of Khürmen soum.

In 1990, the "Research team for studies of Xiongnu sites" organized from the Institute of History under the Mongolian Academy of Sciences has done archeological excavation at 2 parts of the ruin Bayanbulag in Nomgon soum and discovered triblade and leaf shaped bronze arrow head with iron stem, ancient coin called "U-shu", bronze mirror, bronze stamp, pottery, utensils and construction pottery and corroded iron items, and the team has viewed this ruin is the remain of the city that built for military commander "Zhao Xin" who was descendent of Xiongnu and followed Xiongnu. Additionally, this research team has done general archeological observation in settlement of Byaruukhai and newly discovered blades, scrapers and stone tools belong to Neolithic period.

In 1995, a local amateur historian T.Sodnoi has done sketch of petroglyphs including engraved depictions of ibex, wild sheep, deer, man with bow and arrow from one of the rocks in mountain "Enger khairkhan" in the east end of mountain Baruun Saikhan branch of mountain Gurvan Saikhan and published a brief information of it.

Between 1995 and 1996, the research expedition of Mongolian, Russian and American joint project "Stone Tools of Mongolia" has done archeological survey and excavation in territory of Bulgan, Gurvan tes, Sevrei soums and discovered a settlement of "Tsakhiurt Valley" at border of Bogd soum of Övörkhangai province and Bulgan soum of Ömnögovi province, which is very interesting site connected to the research of Paleolithic sites found in Mongolia. This settlement covers approximately over 10000 square meter area on the ground with over hundreds of thousands of stone tools belong from the lower Paleolithic period to early Neolithic period.

Between 1996 and 1999, within the framework of the creation of guidebook "Historical and Cultural Properties of Mongolia" the research team including members G.Gongorjav and G.Enkhbat worked in territory of Ömnögovi province, and discovered and registered number of immovable properties newly and repeatedly including settlement of Bayanzag, Otson Maanit, a Stone Age settlement in valley of Tsakhiurt, Aravjikh, Doloon Uul, Zavsar Uul, Urtyn Gol, the petroglyph of Sevrei, man stone statue of Urtyn Amralt, temple and monastery ruins in place called Bayanbulag, Godil Balgas, Demchig, Sangiin Dalai, Ulaan Sakhius and Tsagaan Tolgoi and documented them by hand drawings, video recordings and photos. Today these research materials are being kept in the Registration and information state database of cultural heritage.

According to the information about the looted cave burial of Tsagaan Khanan in territory of Noyon soum of Ömnögovi province in 1999, Mongolian archeologists U.Erdenebat and Ch.Amartüvshin have done on-site research in 2000. They have done research on the structure, burial ritual, and remains of the clothes found from the cave burial and identified that this cave burial is belong to nobleman who was living in the middle of XIV century.

In recent years, especially since 2000, a number of historical and cultural immovable properties were discovered and researched in territory of Ömnögovi province, as a result of the rescue excavations and investigations done for historical and cultural sites in connection to the mining exploration and exploitation.

The rescue research and excavations in this region started in 2001 by the small research and investigation carried out

around the place Oyu Tolgoi (Turquoise Hill) at territory of Khanbogd soum by research team including archeologist D.Tseveendorj and B.Günchinsuren. As a result of this rescue research and investigation, stones that used in the copper mining, and the stone tools belong to Bronze Age period were discovered. Since then, the paleontological and archeological rescue investigations and excavations are still being done in the territory of Ömnögovi province and as of today, over 90 reports of rescue researches and excavations done in Ömnögovi province between 2002 and 2015 by 7 organizations including the Institute of Archeology, the Institute of History, the Institute of Paleontology under the Mongolian Academy of Sciences, the Department of Archeology and Anthropology in National University of Mongolia, Archeological Department in National Museum of Mongolia, and the Archeological Department in University of Ulaanbaatar, and the Expedition of Archeology and Ethnography at the Mongolian University of Science and Technology are being kept in the Registration and information state database of cultural heritage. As a result of aforementioned rescue investigations and excavations, a number of interesting historical and cultural properties belong to different period of Mongolian history were discovered and researched. For instance, petroglyphs found from Javkhant khairkhan, mountain Ikh Övgön, mountain Shiir, Tsagaan tolgoi, Dalain Duulga, Tsagaan Usny Ekh, Baishint, Gyalaan Del, Zeetiin Gol, Murui Mod, Nutgiin Shovon, Khüren Del, Ölziitiin khyar, mountain Gurvan Shovgor, ancient burials and tombs belong to different of history at place called Baruun Naran, Umdaan Gol, Ukhaa Khudag and Tsagaan Tolgoi, remain of ancient city called as Mangasiin kherem, and the Runic inscription of mountain Ikh Ölziit.

In relation to the restoration work of the ruin of temple Demchig at the territory of Khanbogd soum of Ömnögovi province, a small archeological excavation done in 2005. Aiming to clear up the structure of some building remains the cleaning was done during the excavation, and over hundred archeological findings were discovered and the scientific report was written.

In 2006, with the help of border troops the video shooting team of the “Garag” production of Mongolian National Broadcasting has done primary documentation (photo and video) for petroglyphs carved on the granite rock at 2 sides of dry riverbed at place called Khakhuulyn gol which is 5 to 6 kms southeast from the post of Jaal Shand and 120 kms southwest from the center of Nomgon soum, while the team was doing the news reporting in territory of Ömnögovi province. Based on the aforementioned documentation materials, Mongolian archeologist U.Erdenebat wrote the research article about this petroglyph as “Petroglyphs of Khakhuulyn Gol”.

In 2007, the archeological research expedition of the project “Central Asian Archeological Research” by University of Ulaanbaatar, the University of Saint-Petersburg in Russian Federation, the International Association for Mongolian Studies and the Roerich’s House Museum has done archeological research and investigation in territory of Nomgon soum of Ömnögovi province and collected artifacts from the ruin of Bayanbulag. Besides this, this expedition has examined the wall of Gants Mod, Khürmen Tsagaan Ovoo and “Chingisiin Dalan” at south of Nomgon soum and checked their locations. By the laboratory of the Institute of History of Material Culture under the Russian Academy of Science the radio-carbon analysis has done on the samples taken from collected artifacts and part of zag (haloxylon ammodendron) wood that was used in the construction of wall and its result says that these sites are belong to XII to XIV centuries.

In 2009, the research team of Mongolian and Russian joint project “Central Asian Archeological Research” has done archeological research and excavation to the ruin of settlement Bayanbulag as city belong to Xiongnu period. Besides this, the team has done archeological researches at mountain Ongot Khairkhan a branch of range Khorokh, Tsagaan Us, Urtyn Amralt, Khanan Rashaan, Botgo Khairkhan, Khöshööt Khairkhan Maikhan Tsav, Alag Uul, Ovoot Kharyn Khets, Ekhen Shiree, Khudag Khatavch, Shar Tolgoi, Altyn Am, mountain branches of range Baruun Tsokhio, Övör Tsagaan Tolgoi, Byaruu Zamyn Khudag, valley of river Bulag, back of mountain Bulgiin Khar, Shivee and Adag Zogdor and discovered tens of archeological sites and findings.

Information of 51 temple and monasteries in Ömnögovi province were included in the “Chronicle of Mongolian monasteries and temples” published by Arts Council of Mongolia in collaboration with international association “Mongolian cultural heritage” in 2009.

Same year, the joint research team of researchers from the “Bayantüükh” NGO and Chingis Khaan University has done archeological research and investigation in all soums of Ömnögovi province and documented number of historical and cultural properties newly and repeatedly. As written on the report the research team has found a man stone statue from the territory of Khanbogd soum.

In 2011, by the order of the “Energy Resource” LLC, researchers of Center of Cultural Heritage carried out the

survey in territory of Tsogttsetsii soum and an affected area along to 245 kms asphalt road and have done primary registration and documentation for the tangible and intangible cultural heritage and historical and cultural properties in this area, and examined their locations and evaluated present protection and preservation condition and formulated further protection program for cultural heritage. This survey has covered 25 sites in territory of Tsogttsetsii soum and primary documentation has done to 109 historical and cultural immovable properties.

Same year, within the framework of the 1st phase of project “Formulating the cultural heritage program of Ömnögovi province” by project Oyu Tolgoi, the research team has documented 146 historical and cultural immovable properties in territory 9 soums of Ömnögovi province including of Tsogt-Ovoo, Dalanzadgad, Khankhongor, Khürmen, Bayandalai, Bulgan, Sevrei, Noyon and Gurvantes.

In 2012, within the frame of the project “Creation of digital map for cities of ancient nomads of Central Asia” by the International Institute for Studies of Nomadic Civilizations and the Institute for Studies of Mongolian and Buddhist and Tibetan Studies of the Siberian branch of Russian Academy Sciences, the research team has studied ruin of ancient city and settlements at territory of Ömnögovi province including Godil Balgas, Bayanbulag, Den Buudal, fortress of Khürmen Tsagaan Ovoo and Dersen Us, and made new map.

Same year, a complex research has carried out on historical properties, culture, flora and fauna of Nomgon soum by the financial support of Municipal Council of Nomgon soum. Within the frame of this research, number of petroglyphs were newly discovered from the territory of Nomgon soum and re-examination has done to petroglyphs that were previously studied. Related to this, Ts.Battulga and S.Byambadorj have published a research article “About some specific depictions in context of petroglyphs”.

In 2013, O.Batzorig a staff of the Cultural heritage program of “Oyu Tolgoi” LLC has studied the two man stone statues belong to Türeg period at the center of Khanbogd soum and place called Bayankhöövör, and first published it with hand drawing.

In 2015, according to the contract with the Center of Cultural Heritage, a State Honored Fellow of Culture, writer and journalist Go.Akim has worked and travelled over 20000 kms along the historical and cultural sites in territory of Arkhangai, Ömnögovi, Khentii, Bayankhongor, Selenge provinces and some regions of Republic of Buryatia in Russian Federation. He was documented the petroglyphs at place called Dalain Duulga, Khökh Üzüür in Khanbogd soum, the rock inscriptions of mountain Dalan in Nomgon soum, and petroglyphs at mountain Shiir in Khanbogd soum by photograph and wrote the report and handed over the related research materials to the Registration and information state database of cultural heritage. Some of these petroglyphs were included in his book.

Besides this, the territory of Ömnögovi province is very rich with paleontological sites and several paleontological researches have done in this province. It is necessary to mention following paleontological expeditions worked in territory of Ömnögovi province. For instance, the “Andrews’s Expedition” worked in 1920’s, the “Paleontological Expedition of Mongolia” by Soviet Academy of Sciences between 1946 and 1949, the “Mongolian and Poland joint Paleontological Expedition” worked between 1963 and 1965, in 1970 and 1971, the research done by “Mongolian and Soviet joint geological expedition” between 1967 and 1990, and the “Mongolian and Japanese joint paleontological expedition” since 1993.

Protection and preservation of historical and cultural immovable properties of Ömnögovi province

None of historical and cultural immovable properties of Ömnögovi province were included to the “List of the state protection” adopted by the 79th conference decision of Presidium of State Baga Khural in 1941. Although, none of historical and cultural immovable properties of Ömnögovi province included in the state protection of “List for protection of historical and cultural properties of People’s Republic of Mongolia” adopted by the 420th decision of Ministers Council of Mongolia in 1971, the following immovable properties were included in the 2nd annex as the provincial protection of “List of historical and cultural properties in protection of Province and City’s Executive Administrations”.

1. Mongol inscription at place called Tsagaan Maanit in territory of Bayandalai soum,
2. Mongol inscription at temple Sain Bichigt in territory of Tsogttsetsii soum,
3. Mongol inscription belongs to 13th century at slope of Mountain Dalai in Nomgon soum,
4. Petroglyph at place called Ikher Khoshuunii Us in territory of Noyon soum,
5. The statue of D.Nanzad at center of Manlai soum,
6. The statue of T.Bor at the center of Tsogttsetsii soum.

Following historical and cultural immovable properties were included in the “List of historical and cultural properties to be in the protection of soum, khoroo, city Executive Administrations of People’s Deputy Conference” adopted by the

10th order of the Executive Administrations of People's Deputy Conference in 2nd of March, 1978.

1. Rock inscriptions of Tsagaan Maanit at territory of territory of Bayandalai soum,
2. Memorial Plaque for Monkhiin Dugar at the center of Bayan-Ovoo soum,
3. Seal on rock of Khadatyn Rashaan in Bulgan soum and rock inscriptions at Tsagaan Maanit,
4. Tomb of Bilüüt in territory of Gurvantes soum,
5. Sculpture of Male camel in Mandal-Ovoo soum,
6. The statue of hero D.Nanzad in the center of Manlai soum,
7. Temples of Chogchin and Khailan in monastery Sangiin Dalai at territory of Nomgon soum, the monastery of Doorombo, temple Jud and temple Dülkhor, the monastery Güüreg, wall of monastery, Tsagaan khashaa, the man stone statue of Khashaатын екх, and the inscriptions of mountain Dalan,
8. Petroglyphs of Toli rock and Ikher Gashuun at territory of Noyon soum,
9. The inscription monument of Tsagaan Chuluu at Narangiin Adag in territory of Sevrei soum, the monument made from granite at the Tsagaan Usnii Adag, the Mantra inscriptions on the granite stone at the Jargalant, the petroglyph of Khadan Us, rock inscriptions and petroglyph at Bayan-Ovoo,
10. A deer stone at the Tsagaan Ders of Ulaantolgoi in territory of Khürmen soum, the documents in the soum's administration about the establishment of 60th house of the People's Party, and documents of 100 soldiers who was guarding the khoshuu, ruin of Ulaan Balgas in Jaal Shand, the petroglyph of rock Tagt, the petroglyph of Bichigtiin khad, Stone Age settlement at Gurvan Bökhtii, Türeg tomb at mountain Khürmen, the ruin of wall Gun,
11. Memorial Plaque for partisan S.Khaddorj at the center of Khanbogd soum, a sculpture of Buur (male camel), a model of temple Demchig at local museum, the ruin of temple Demchig, 2 stone figure of turtle and a stone figure of pig, the ruin of temple Tsogzol,
12. A statue for T.Bor at the center of Tsogttsetsii soum, a memorial plaque of Tugiiin tsokhio, the ruin of temple Lün, the ruin of temple Sain Bichigt and the Mongol inscriptions on rock next to the ruin as called rock inscriptions of Sain Bichigt,
13. Memorial plaque of L.Münkh at the center of Tsogt-Ovoo soum, a memorial plaque of T.Bor, a mill stone belong to period of Togoontomor khaan,
14. A memorial place for Lenin at Dalanzadgad city, a memorial of Friendship, a sculpture of Mother, a memorial plaque for J.Sambuу.

This order was the first important decision that made for the protection of historical and cultural immovable properties of Ömnögovi province.

In 1994, after the adaptation of "Law on Protection of Historical and Cultural Properties" by State Great Khural, previous 420th decision of the Council of Ministers of 1971 was amended by the 233rd decision of the Government and adopted as "List of Historical and Cultural immovable properties to be included in the protection of state, province, and Ulaanbaatar city". Although, none of the historical and cultural immovable properties of Ömnögovi province included in the state protection of "List of Historical and Cultural immovable properties to be included in the protection of state, province, and Ulaanbaatar city" attached in the third appendix of the 233rd decision, following immovable properties of Ömnögovi Province included in the province protection:

1. Paleolithic settlement at place called Bayanzag in territory of Bulgan soum,
2. Petroglyph of Bichigtiin Us at place called Tsagaan Derst in Nomgon soum,
3. Petroglyph at place called Urtyn Amralt in Nomgon soum,
4. A man stone statue at place called Urtyn Amralt in Nomgon soum,
5. Petroglyph at place called Ikher Gashuun in Noyon soum,
6. Temples of Sangiin Dalai monastery at the center of Nomgon soum,
7. Three temples of Galba at territory of Khanbogd soum,
8. Petroglyphs at place called Shüülen and Doloon -Uulyn Övör Bichig,
9. Poetic inscriptions belong to XIII century at the mountain Dalan in Nomgon soum,
10. Ruin of the temple Tsogzol in eastern edge of the mountain Khanbogd in Khanbogd soum,
11. Stone figure of pig and turtle at temple of Demchig in Khanbogd soum,
12. Petroglyph at place called Bichigt in Khürmen soum,
13. Petroglyph at territory of Sevrei soum.

An update required to the "List of Historical and Cultural immovable properties to be included in the protection of state, province and Ulaanbaatar city" which adopted in 1994, with the following reasons, such as the State Great Khural has amended the "Law of Mongolia on Administrative and Territorial Units and Their Governance" between

1995 and 1998, and established new provinces and soums, and new archeological sites necessary to be included in the protection were discovered as a result of the archeological research and excavations. Thus, the “List of historical and cultural immovable properties to be included in the protection of state and province” was amended by 235th decision of the Government in 1998. The following immovable properties were selected of Ömnögovı province selected for state protection:

1. A place of blacksmith belongs to Stone Age at the valley of Tsakhiurt in Bulgan soum,
2. Petroglyph at place called Shüülen, and the Bichigt in the slope of the mountain Doloon-Uul,
3. Three temples of Galba or ruin of temples Demchig, Ereet and Tsogtsol in territory of Khanbogd soum.

Following 8 historical and cultural immovable properties were selected for the provincial protection:

1. Paleolithic settlement at place called Bayanzag in territory of Bulgan soum,
2. Petroglyph of Bichigtiin Us at place called Tsagaan Derst in Nomgon soum,
3. A man stone statue and petroglyph at place called Urtyn Amralt in Nomgon soum,
4. Temples of Sangiin Dalai monastery at the center of Nomgon soum,
5. Runic inscriptions at the south side of the mountain Dalan Uul in Nomgon soum,
6. Petroglyph at place called Ikher Gashuun in Noyon soum,
7. Petroglyph at place called Bichigt in Khürmen soum,
8. Petroglyph at place called Khar Deliin Buuts in western edge of mountain Sevrei in Sevrei soum.

In 2008, the “List of protection of historical and cultural immovable properties of state and province” was amended by 175th decision of the government and it was enriched by the numerous immovable properties which were discovered in last 10 years of research. The following immovable properties of Ömnögovı province were selected for state protection:

1. Paleontological sites at Bayanzag, Tögrögiin shiree, Avdrant and Alag Teeg in Bulgan soum,
2. A blacksmith place belong to Stone Age at the valley of Tsakhiurt in Bulgan soum,
3. Paleontological sites at Khermen Tsav, Tsagaan Khoshuu, Bügiin Tsav, Gurilyn Tsav, Altan-Uul, Nemegt and Ukhaa Tolgod in Gurvantes soum,
4. Petroglyphs at place called Shüülen, Bichigt at the slope of the mountain Doloon-Uul in Nomgon soum,
5. Paleontological sites of Baishin Sav, Khuurai Tsav, Urelbe and Amtgai in Khanbogd soum,
6. Three temples of Galba or ruin of temples Demchig, Ereet and Tsogtsol in territory of Khanbogd soum,
7. Petroglyphs of Javkhant Khaikhan, Dalain Duulga, Züün Khatsavch, Tsagaan Tolgoi and Shiir in Khanbogd soum,
8. Paleontological site of Algui-Ulaan Tsav in Tsogt-Ovoo soum.

Following 15 historical and cultural immovable properties were selected for the provincial protection:

1. Paleolithic settlement at place called Bayanzag in Bulgan soum,
2. Paleontological sites of Khaichin Uul and Naranbulag at Gurvantes soum,
3. Tombs of Bayan Tolgoi and Shiveet Tolgoi in Gurvantes soum,
4. Khirgisüür at place called Ovoo-Us in Gurvantes soum,
5. A place with mining trace at Kharmagtai in Manlai soum,
6. Paleontological sites at Shar Tsav and mountain Mogoin Del in Manlai soum,
7. Petroglyph of Bichigtiin Us at place called Tsagaan Derst in Nomgon soum,
8. Petroglyph and man stone statue at place called Urtyn Amralt in Nomgon soum,
9. Temples of Sangiin Dalai Monastery at the center of Nomgon soum,
10. Runic inscription at south of the mountain Dalan-Uul in Nomgon soum,
11. Petroglyph at place called Ikher Gashuun in Noyon soum,
12. Ancient ruin called “Mangasiin Khüree” at Khanbogd soum,
13. Petroglyph at place called Bichigt in Khürmen soum,
14. Petroglyph at place called Khar Deliin Buuts in western edge of mountain Sevrei in Sevrei soum,
15. Paleontological sites of Khongil, Üüden Sair, Zamyn khond and Yagaan khovil at mountain Arts Bogd in Sevrei soum.

In 1998, the “National Program for Protection and Conservation of Historical and Cultural Immovable Properties” was adopted by 51st decision of the Government. According to this project, it was planned to restore the temple Sangiin Dalai in Nomgon soum of Ömnögovı province, to conserve and reinforce the temple of Demchig at Khanbogd soum, and to make replicas of petroglyph of Shuulen Doloon Uul at Nomgon soum and to replace the replicas to the original place, and to include the original petroglyphs to the state and province protection. None of the historical and cultural immovable properties of Ömnögovı province included in the work plan of the “National Program for Protection and

Conservation of Historical and Cultural Immovable Properties” adopted by the 303rd decision of the Government in 2007. From the aforementioned plan, the restoration of the temple of Demchig at territory of Khanbogd soum, and the temple Sangiin Dalai in Nomgon soum were done and the plan for protection of petroglyphs at Shüülen Doloon Uul in Nomgon soum has not yet implemented.

“Oyu Tolgoi” is one of the international projects which are being implemented in territory of Ömnögovi province. This project has been developed and formulated the “Cultural Heritage Program” and implemented the program systematically since 2010 in the territory where the project is being implemented. As a result of this program, several activities were carried out for the protection of cultural heritage, such as field research for evaluating the condition of cultural heritage, meeting and discussion between general public and stakeholders, assessment of legal environment that negatively affects cultural heritage, registration and documentation of cultural heritage, risk assessment of cultural heritage, the structural composition of cultural heritage, and determination of the amount of change that can happen to system, and so on.

The Government of Mongolia has approved the “National Program for Conservation of Stone Heritage” by its 69th decision, in 13th of February 2019. In the para 1.2 of this program, it was planned to update the registration and documentation of stone heritage of Ömnögovi province within the framework of organizing the registration and documentation of historical and cultural immovable properties by its type.

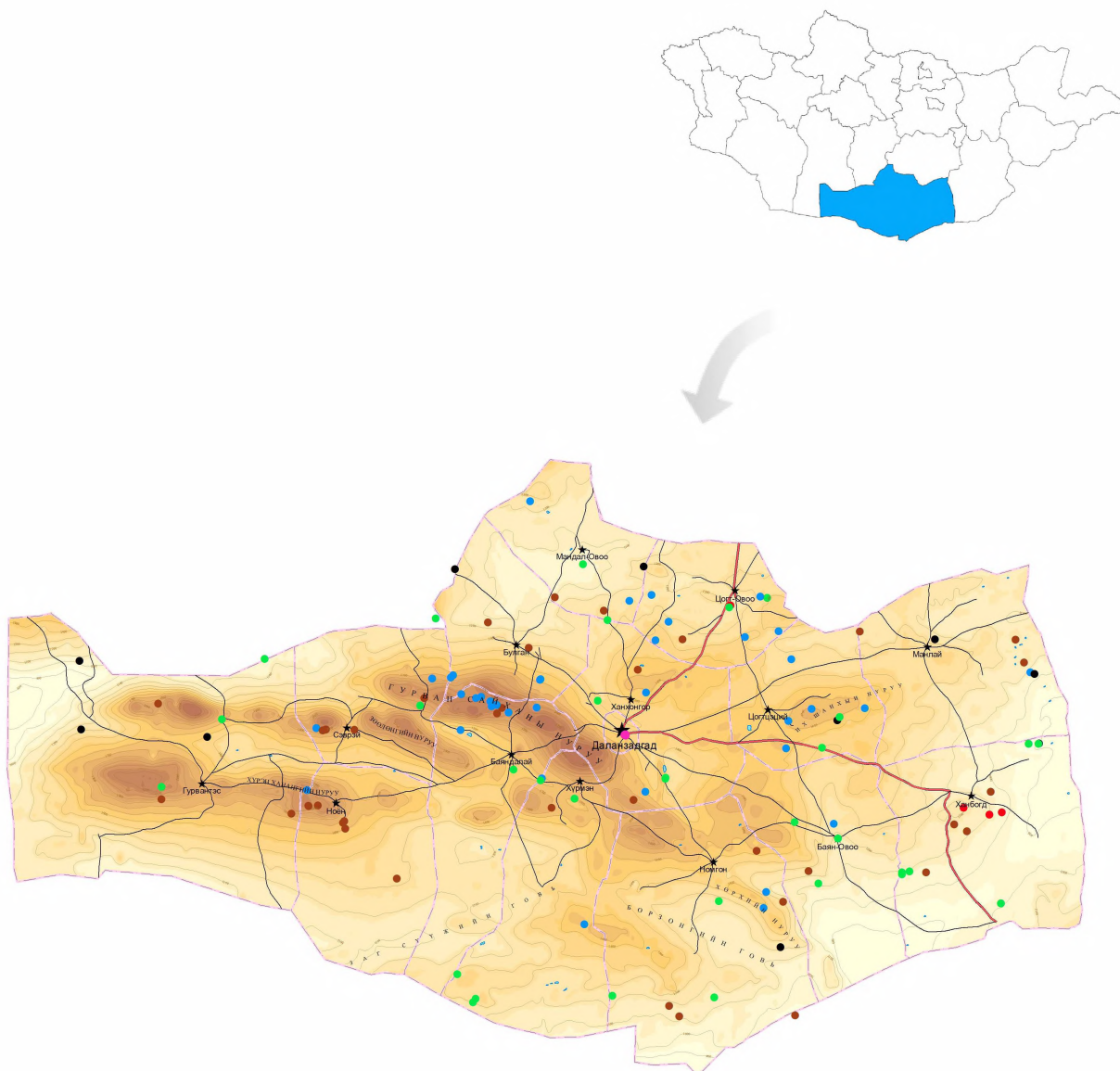
In the framework of Number of historical and cultural immovable properties were involved in in the framework of these activities and this shows that the protection works of historical and cultural immovable properties including paleontological and archeological sites done on another advanced level.

Inventory and registration of historical and cultural immovable properties Ömnögovi Province: Within the framework of the registration, documentation and inventorying of historical and cultural immovable properties in territory of Mongolia, a field research team consisting from specialists and experts from the Center of Cultural Heritage and the Ömnögovi Province Museum has worked in the Bayan-Ovoo, Nomgon, Khürmen, Bayandalai, Noyon, Gurvantes and Sevrei soums in southeast, south and west part of Ömnögovi province between 5th of September 2014 and 10th of October 2014. The registration, documentation and inventorying of historical and cultural immovable properties in Bulgan, Mandal-Ovoo, Tsogt-Ovoo, Khankhongor, Manlai and Khanbogd soum was done by the research and registration team organized from the Ömnögovi Province Museum in the framework of inventorying of historical and cultural immovable properties done in 2015. The information related to the historical and cultural immovable properties in Tsogtsetsii soum has taken from the preliminary survey done by the Center of Cultural Heritage in 2011 by the order of “Energy Resource” LLC on tangible and intangible cultural heritage, and historical and cultural immovable properties at territory of Tsogtsetsii soum and an affected area along to 245 kms asphalt road. In the framework of registration, documentation and inventorying of historical and cultural immovable properties, the team has travelled over 8000 kms and worked 15 soums of Ömnögovi province. The team has registered newly and by repeated numbers about 2200 immovable properties at 258 sites and documented them by 5100 digital photos, 70 negative photo films, 10 hand drawings, 180 minutes video.

While working in the territory of Ömnögovi province, the research team has worked together with related local people and gave them the methodological advice on immovable properties registration, information, protection and monitoring. Additionally, the research team has enriched some local museum’s storage by some collected findings newly discovered during this registration, documentation and inventorying work.

We would like to thank all the people and employees of the Ömnögovi Province Museum, Cultural center, Local Administration of Ömnögovi Province, related organizations, environmental inspector, nature conservator, herders who have contributed to and worked on this project of registration and documentation of immovable properties of Ömnögovi province.

Өмнөговь аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын байршил

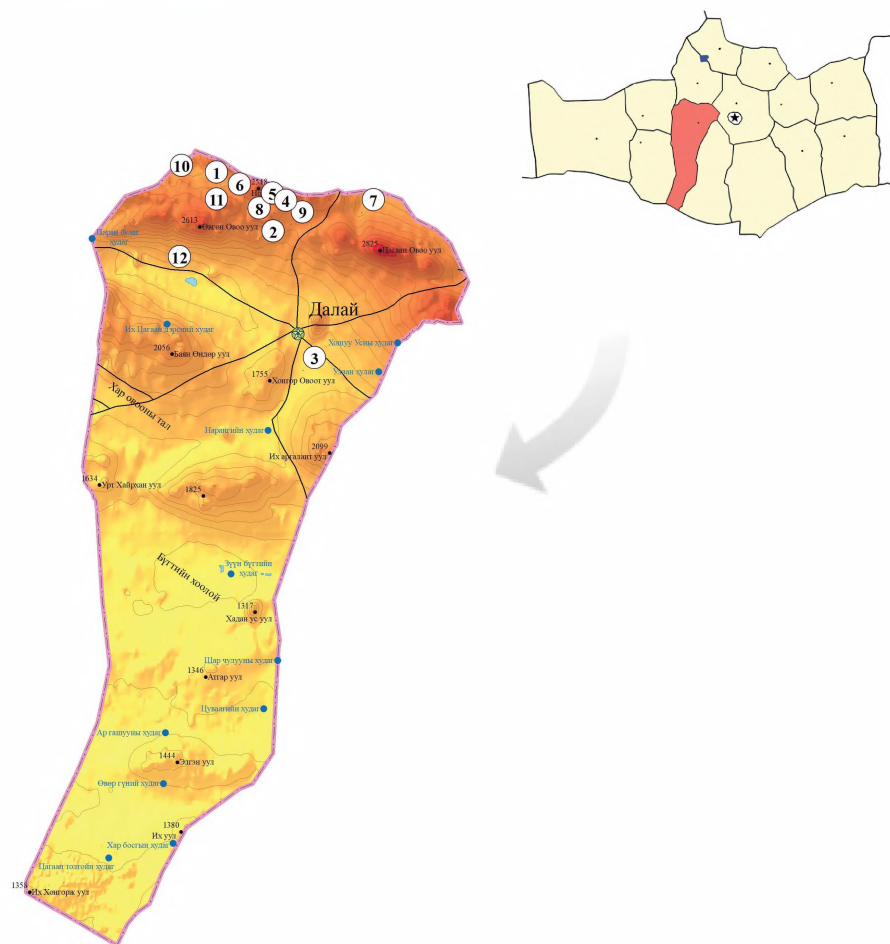

- Палеонтологийн олдворт газар
- Хадны зураг бичгийн дурсгал
- Булш хиргисүүр
- Хөшөө дурсгал
- Барилга архитектурын дурсгал
- Бусад

- ★ Даланзадгад Dalanzadgad
- ★ Булган Bulgan
- Засмал зам Asphalt road
- Хөрсөн зам Earth road
- Сумын хил Soum boundary
- Нуур цөөрөм Lake

БАЯНДАЛАЙ СУМ

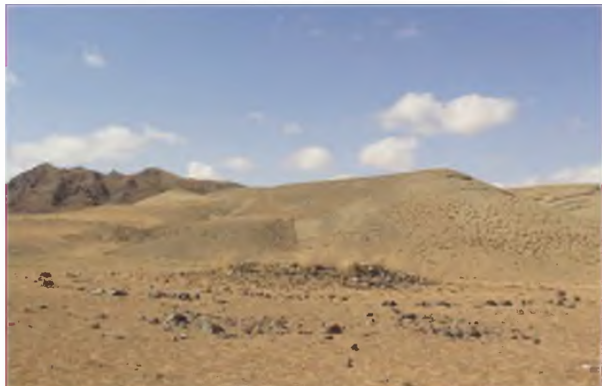
Баяндалай сум 1943 онд байгуулагдсан. Тус сум 2018 оны байдлаар 10.7 мянган км² газар нутагтай, 2.2 мянган хүн амтай, 175.8 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Далай суурин нь аймгийн төвөөс баруун урагш 86 км зайтай оршдог.

1. Адгийн уулзварын булш
2. Баянзүрхийн хадны зураг
3. Байшинтын хийдийн туурь
4. Зүлэгтийн бичээс
5. Морин толгойн булш
6. Өндөр зээгийн хиргисүүр
7. Тойрмын дэнжийн булш
8. Хавцгайтын хиргисүүр
9. Хар чулуутын хиргисүүр
10. Хүрэн овооны Хөшөөт дөрвөлжингийн булш
11. Хавцгайтын хэнгэрэгийн булш, хиргисүүр
12. Цагаан мааньтын дурсгал

1. Адгийн уулзварын булш

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 50 орчим км зайд, Төхөм багийн нутагт Баянцагаан хайрханы ард Адгийн уулзварын хэмээх газар, дэнж дээр дугуй хүрээтэй хиргисүүр, шоргоолжин булш зэрэг олон тооны булш оршуулга бүхий цогцолбор дурсгал байна.

Адгийн уулзварын булш

2. Баянзүрхийн хадны зураг

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 27 км орчим зайд Баянзүрх уулын бэлд байгалийн ургаа хадан дээр нарийн зураасаар бурхны шашны хүрээ хийд, зан үйлийг зурсан хоёр хэсэг хадны зураг байх бөгөөд мөн энэ орчимд янгир зэрэг ан амьтны дүрслэл бүхий эртний хадны сийлмэл зургууд бий.

Баянзүрхийн хадны зураг

Баянзүрхийн хадны зураг

3. Байшинтын хийдийн туурь

Сумын төвөөс зүүн өмнө зүгт 12 км орчим зайд Наран багийн нутагт орших Турын гол хэмээх газарт нэгэн хийд байх бөгөөд уг хийдийг “Бүх Эвгээт сүм” хэмээн нэрлэх ажээ.

Байшинтын хийдийн туурь

Байшинтын хийдийн туурь

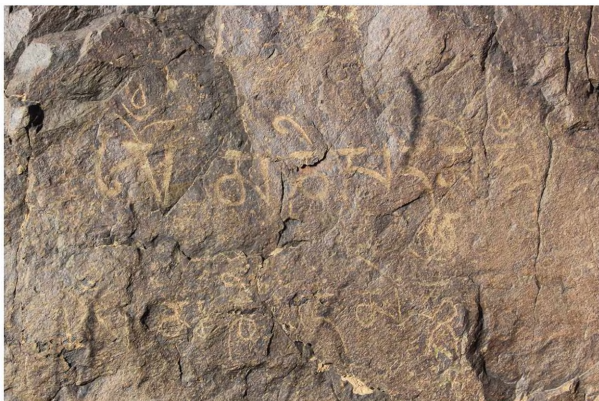
Байшинтын хийдийн туурь

4. Зүлэгтийн бичээс

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 29 км орчим зайд Төхөм багийн нутагт орших булаг шанд бүхий байгалийн үзэсгэлэнт газрыг нутгийн иргэд Зүлэгт хэмээн нэрлэх бөгөөд энд хадны ёроолд байрлах том хадан дээр монгол болон түвд бичгийн дурсгал бий.

Зүлэгтийн бичээс

Зүлэгтийн бичээс

5. Морин толгойн булш

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 32 км орчим зайд Төхөм багийн нутагт багахан судгийн зүүн талд орших Морин толгой хэмээх газарт хүрлийн үеийн дугуй дараастай булш болон дөрвөлжин булш, шоргоолжин булш байна.

Морин толгойн булш

Морин толгойн булш

6. Өндөр зээгийн хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 37 км орчим зайд Төхөм багийн нутагт дахь уулын шувтарга үзүүрийг нутгийн иргэд Өндөр зээг хэмээн нэрлэх бөгөөд энд дагуул тахилын байгууламж бүхий дугуй хүрээтэй хоёр хиргисүүр байна.

Өндөр зээгийн хиргисүүр

7. Тойрмын дэнжийн булш

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 32 км орчим зайд Баян багийн нутагт дахь Тойрмын дэнж хэмээх газарт орших орчин цагийн оршуулгын газрын зүүн талд 25 м урттай нэлээд томд тооцогдох нэг шоргоолжин булш байна. Мөн уг булшны эргэн тойронд дугуй дараастай хэдэн булш бий.

Тойрмын дэнжийн булш

Тойрмын дэнжийн булш

8. Хавцгайтын хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 32 км орчим зайд Төхөм багийн нутагт орших Хавцгайтын эх хэмээх газарт дугуй хүрээтэй, голдоо овоолго чулуун дараастай нэг хиргисүүр байх бөгөөд уг хиргисүүрийн гадуур дагуул цагирган байгууламж бий.

Хавцгайтын хиргисүүр

9. Хар чулуутын хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 28 км орчим зайд Төхөм багийн нутагт орших Хар чулуут хэмээх газарт, авто машины замын дэргэд дугуй хүрээтэй, хүрээний гадуур дагуул цагирган байгууламж бүхий хоёр хиргисүүр бий.

Хар чулуутын хиргисүүр

10. Хүрэн овооны Хөшөөт дөрвөлжингийн булш

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 28 км орчим зайд Төхөм багийн нутагт орших Хар чулуут хэмээх газарт, авто машины замын дэргэд дугуй хүрээтэй, хүрээний гадуур дагуул цагирган байгууламж бүхий хоёр хиргисүүр бий.

Хүрэн овооны Хөшөөт дөрвөлжингийн булш

Хүрэн овооны Хөшөөт дөрвөлжингийн булш

11. Хавцгайтын хэнгэрэгийн булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 41 км орчим зайд Төхөм багийн нутагт орших Хавцгайтын хэнгэрэг хэмээх газар дугуй хүрээтэй, баруун талаараа тахилын байгууламжтай, голдоо овоолго чулуун дараас бүхий нэг хиргисүүр байх ба уг хиргисүүрээс баруун тийш 500 м орчим зайд нэг тоногдсон шоргоолжин булш байна.

Хавцгайтын хэнгэрэгийн булш хиргисүүр

Хавцгайтын хэнгэрэгийн булш хиргисүүр

Хавцгайтын хэнгэрэгийн булш хиргисүүр

12. Цагаан мааньтын дурсгал

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 35 км орчим зайд Төхөм багийн нутагт орших Цагаан мааньт хэмээх газарт дөрвөлжин хэлбэрийн шороон далантай, голдоо шорон далантай 2 дурсгал бий.

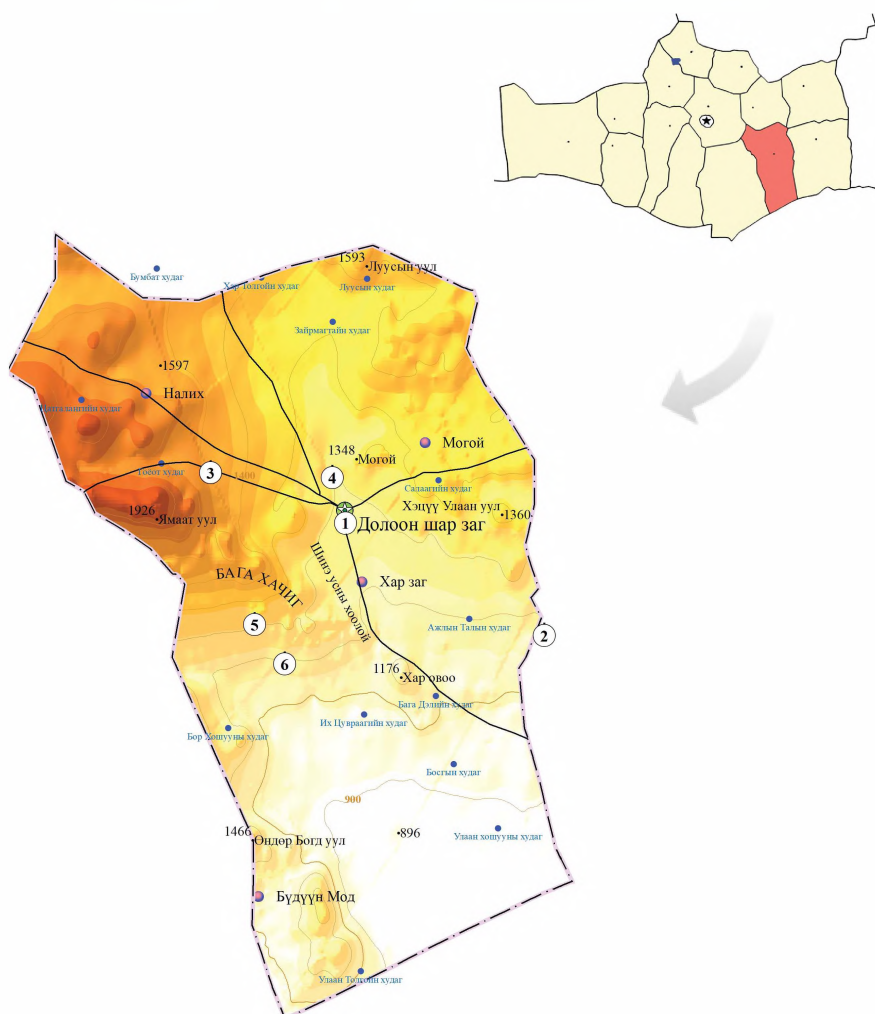
Цагаан мааньтын дурсгал

Цагаан мааньтын дурсгал

БАЯН-ОВОО СУМ

Баян-Овоо сум УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Шанхайн уулын хошуунаас салгаж байгуулагдсан. Тус сум 2018 оны байдлаар 11.3 мянган км² газар нутагтай, 1.5 мянган хүн амтай, 142.2 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Долоон шар заг суурин нь аймгийн төвөөс зүүн урагш 153 км зайтай оршдог.

1. Долоон сүмийн хийдийн туурь
2. Оцон Мааньтын чулуун зэвсгийн дурсгалт газар
3. Сайрын балгас
4. Тогоо хайрханы хадны зураг, булш
5. Хацавчийн хадны зураг
6. Шар дэлийн хийдийн туурь

1. Долоон сүмийн хийдийн туурь

Сумын төвөөс өмнө зүгт 2 км орчим зайд Хар заг багийн нутагт орших Долоон шар заг хэмээх газарт буй худагийн баруун талд хийдийн туурь байх бөгөөд 1937 оны их хэлмэгдүүлэлтэд өртөн сүйтгэгджээ.

Долоон сүмийн хийдийн туурь

2. Оцон Мааньтын чулуун зэвсгийн дурсгалт газар

Сумын төвөөс зүүн зүгт 45 км орчим зайд Могойт багийн нутагт, хоёр сумдын зааг нутагт орших Оцон Мааньт хэмээх газар нь хуучин чулуун зэвсгийн үед хамаарах бууц бий. Оцон Мааньт нь зүүн, баруун талаараа үргэлжилсэн толгодоор хүрээлэгдсэн томоохон хөндийд орших боржин цохионуудыг нутгийн иргэд ийнхүү нэрлэжээ.

Оцон Мааньтын дурсгалт газар

Оцон Мааньтын дурсгалт газар

3. Сайрын балгас

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 40 км орчим зайд дөрвөлжин хэлбэртэй давхар хэрэмтэй нэгэн эртний хэрмийн үлдэгдэл бий. Тус хэрмийн гадаад хэрэм зарим хэсгээрээ тодорхой мэдэгдэхгүй болсон ба 320х300 м орчим, дотоод хэрэм 150х140 м, зузаан нь 4-6 м орчим, өндөр нь ойролцоогоор 0.5-2.2 м хэмжээтэй. Нутгийн хүмүүс тус хэрмийг Сайран балгас буюу Өртөө ноёны харуулын балгас хэмээн домоглон нэрлэдэг.

Сайрын балгас

Сайрын балгас

4. Тогоо хайрханы хадны зураг, булш

Сумын төвөөс хойд зүгт 7 км орчим зайд Могойт багийн нутагт орших Тогоо хайрхан хэмээх уулын орой болон хормойгоор ан амьтан, хүн, ан ав хийж байгаа зэргийг дүрсэлсэн хадны зураг бий. Мөн уулын энгэрт дугуй хэлбэрийн хоёр булш бий. Жижиг дугуй хэлбэрийн булш нь дээд талдаа хөшөө чулуутай байв. Харин том булш нь анхны зохион байгуулалтаа алдаж тоногдсон байдалтай оршино.

Тогоо хайрханы хадны зураг

Тогоо хайрханы хадны зураг

Тогоо хайрханы хадны зураг

Тогоо хайрханы булш

Тогоо хайрханы булш

5. Хацавчийн хадны зураг

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 28 км орчим зайд Хар заг багийн нутагт орших голын сайрын баруун талд байх зүүн урдаас баруун урагш сунаж тогтсон уулыг нутгийнхан Хацавч хэмээн нэрлэх бөгөөд энэ уулын 30 гаруй хадан дээр морь болон тэмээ унаж буй хүн, нум сум харваж ан ав хийж байгаа хүн, хүний нүүрний дүрс буюу баг, янгир, буга, адуу зэрэг дүрслэлүүдийг сийлэн үлдээсэн хадны зургийн дурсгал бий.

Хацавчийн хад

Хацавчийн хадны зураг

Хацавчийн хадны зураг

6. Шар дэлийн хийдийн туурь

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 32 км орчим зайд Хар заг багийн нутагт орших Шар дэл хэмээх газарт хийдийн туурь байх бөгөөд уг туурь нь тухайн үедээ Түшээт хан аймгийн Говьтүшээ гүний хошууны харьяа хийд байжээ.

Шар дэлийн хийдийн туурь

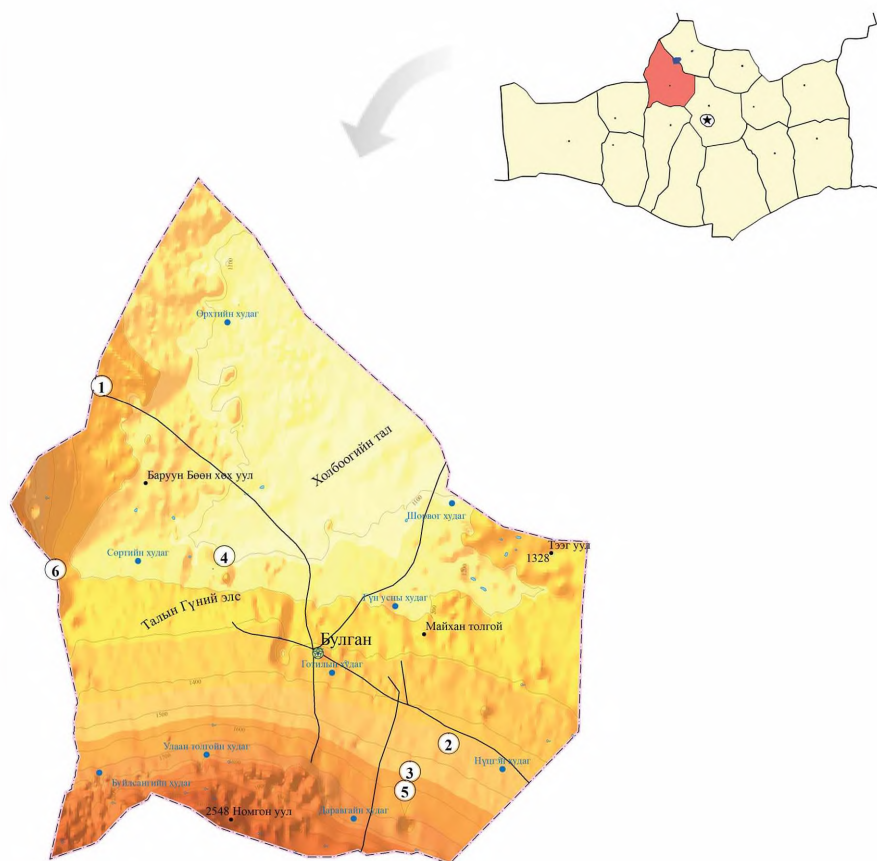
Шар дэлийн хийдийн туурь

Шар дэлийн хийдийн туурь

БУЛГАН СУМ

Булган сум 1952 онд АИХ-ын Тэргүүлэгчдийн зарлигаар Баяндалай сумын 6, 7 дугаар баг, Мандал-овоо сумын 2, 3 дугаар баг, Ханхонгор сумын 2 дугаар багуудаар бүрдсэн 5 багтай байгуулагдсан. Тус сум 2018 оны байдлаар 7.5 мянган км² газар нутагтай, 2.3 мянган хүн амтай, 205.2 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Булган суурин нь аймгийн төвөөс баруун хойш 98 км зайтай оршдог.

1. Авдрантын палеонтологийн олдворт газар
2. Баянзагийн дурсгалт газар
3. Булагтайн хадны зураг, булш, хиргисүүр
4. Төгрөгийн ширээгийн дурсгалт газар
5. Хавцгайтын хадны зураг
6. Цахиуртын хөндий чулуун зэвсгийн дурсгалт газар

1. Авдрантын палеонтологийн олдворт газар

Сумын төвөөс баруун хойш 60 орчим км зайд Дэн багийн нутагт Авдрант хэмээх газраас эртний ургамал, амьтны үлдэгдэл бүхий палеонтологийн олдворт газар бий.

Авдрантын палеонтологийн олдворт газар

Авдрантын палеонтологийн олдворт газар

Авдрантын палеонтологийн олдворт газар

2. Баянзагийн дурсгалт газар

Сумын төвөөс зүүн өмнө зүгт 18 орчим км зайд Дал багийн нутагт Баянзаг хэмээн алдаршсан дурсгалт газар бий. Тус газрыг нутгийнхан Тэмээн шавар, Шавар ус хэмээн нэрлэх бөгөөд энэ орчмоос эртний ургамал, амьтны үлдэгдэл болон эртний хүмүүсийн үлдээсэн чулуун зэвсэг, шавар савны үлдэгдлүүд олддог байна.

Баянзагийн дурсгалт газар

Баянзагийн дурсгалт газар

Баянзагийн дурсгалт газар

3. Булагтайн хадны зураг, булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн өмнө зүгт 28 орчим км зайд Хавцгайт багийн нутагт Булагтай хэмээх багахан хадтай толгойд янгир, тэмээ, адуу зэргийг дүрсэлсэн хадны сийлмэл зураг байна. Мөн тус толгойн өмнөх талд нэг хиргисүүр байх бөгөөд түүний дэргэд хэд хэдэн дөрвөлжин булш байна.

Булагтайн хадны зураг

Булагтайн хадны зураг

Булагтайн булш

4. Төгрөгийн ширээгийн дурсгалт газар

Сумын төвөөс баруун хойш 22 орчим км зайд Дэн багийн нутагт Төгрөгийн ширээ хэмээх газраас эртний ургамал, амьтны үлдэгдэл болон чулуун зэвсгийн дурсгал бүхий дурсгалт газар байдаг.

Төгрөгийн ширээгийн дурсгалт газар

Төгрөгийн ширээгийн дурсгалт газар

Төгрөгийн ширээний дурсгалт газар

Төгрөгийн ширээний дурсгалт газар

5. Хавцгайтын хадны зураг

Сумын төвөөс зүүн өмнө зүгт 20 орчим км зайд, Хавцгайт багийн нутагт Хавцгайт хэмээх газар хадны зургийн томоохон дурсгал байх бөгөөд энд ан амьтан, адуу мал, шувуу, морьтнууд, гэр тэрэг, тамга тэмдэг зэрэг олон үеийн хадны зургийн баялаг дурсалтай газар болно.

Хавцгайтын хадны зураг

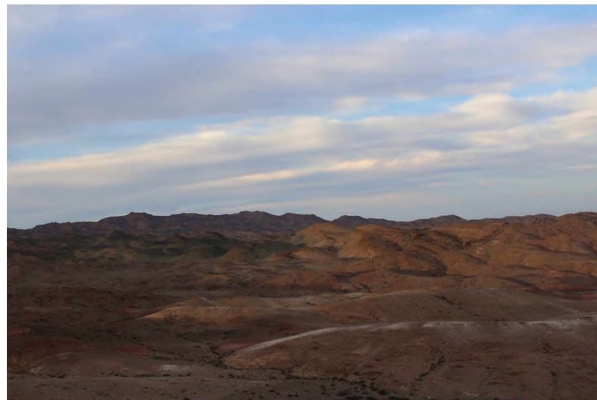
Хавцгайтын хадны зураг

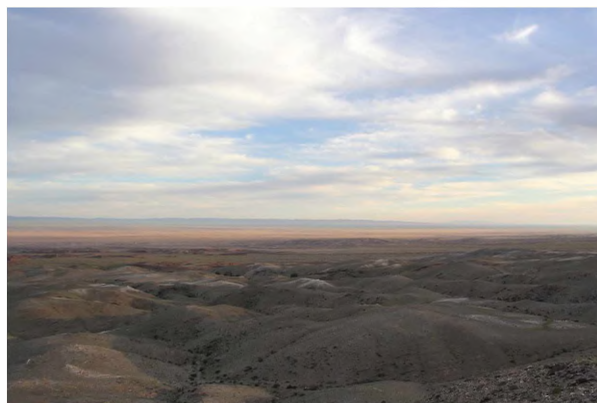
Хавцгайтын хадны зураг

6. Цахиуртын хөндий чулуун зэвсгийн дурсгалт газар

Сумын төвөөс баруун хойш 50 орчим км зайд, Дэн багийн нутагт Цахиуртын хөндий хэмээх газар чулуун зэвсгийн томоохон суурин бий. Тус суурин нь газрын хөрсөн дээрээ хуучин чулуун зэвсгийн доод шатнаас эхлэн шинэ чулуун зэвсгийн эхэн үеийг хамарсан хэдэн зуун мянган чулуун зэвсгийн дурсгалыг агуулдаг.

Цахиуртын хөндий

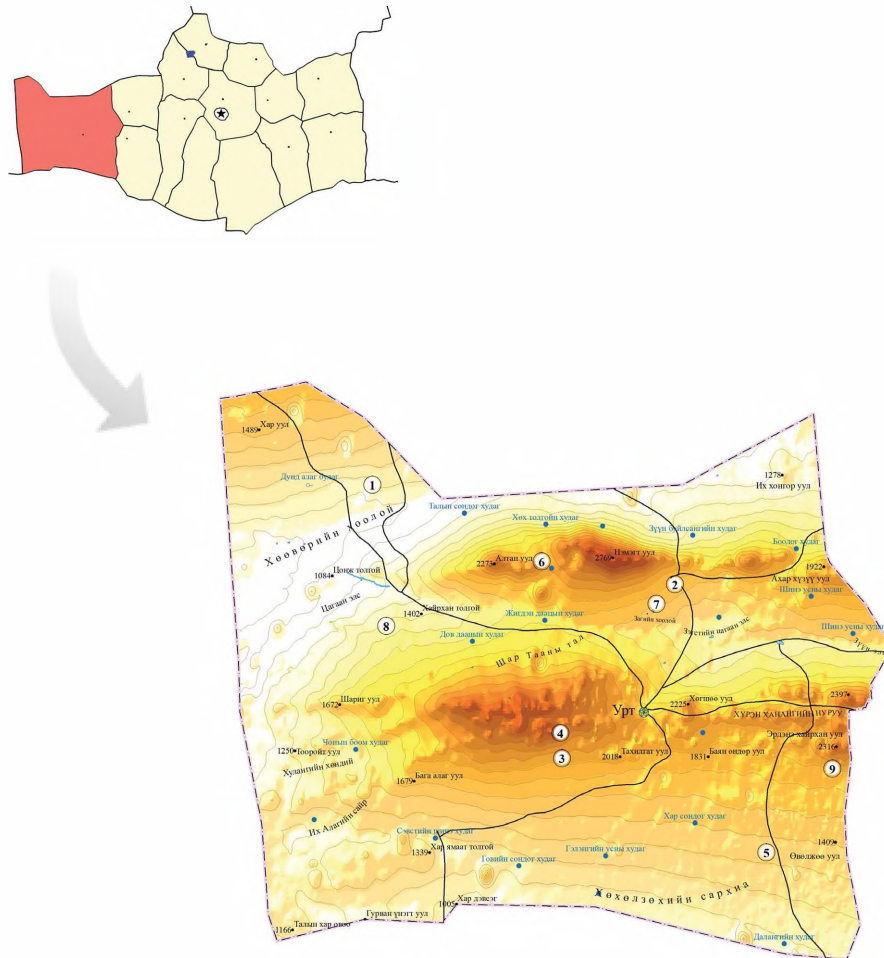
Цахиуртын хөндий

Цахиуртын хөндий

ГУРВАНТЭС СУМ

Гурвантэс сум 1959 онд Сэврэй сумын 1 дугаар баг, Ноён сумын 3, 4, 5-р багуудыг нэгтгэн байгуулагдсан. Тус сум 2018 оны байдлаар 27.9 мянган км² газар нутагтай, 4.4 мянган хүн амтай, 187.4 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Урт суурин нь аймгийн төвөөс баруун урагш 273 км зайтай оршдог.

1. Бүгийн цавын палеонтологийн олдворт газар
2. Гоёотын хийдийн туурь
3. Гэцэлийн усны хадны зураг
4. Зүүн уужмын хийдийн туурь
5. Овоотын хийдийн туурь
6. Тамгатын хадны зураг
7. Хонгирын палеонтологийн олдворт газар
8. Хэрмэн цавын палеонтологийн олдворт газар
9. Эрдэнэ хайрханы хадны зураг

1. Бүгийн цавын палеонтологийн олдворт газар

Сумаас баруун хойш 110 орчим км зайд Тост багийн нутагт эртний ургамал, амьтны үлдэгдлүүд олддог бөгөөд том, жижиг үлэг гүрвэлийн мөр зэрэг палеонтологийн олдворт газар байна.

Бүгийн цавын палеонтологийн олдворт газар

Бүгийн цавын палеонтологийн олдворт газар

Бүгийн цавын палеонтологийн олдворт газар

2. Гоёотын хийдийн туурь

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 40 орчим км зайд Гоёот багийн нутагт Шар хад хэмээх газар нэгэн хийдийн туурь байх бөгөөд нутгийн иргэд Гоёотын хийд хэмээн нэрлэдэг байна. Тус хийдийн ихэнх барилга байшин нураад зарим нэг дуганы хана туурга үлдэж хоцорчээ.

Гоёотын хийдийн туурь

Гоёотын хийдийн туурь

Гоёотын хийдийн туурь

3. Гэцэлийн усны хадны зураг

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 28 км орчим зайд Тост багийн нутагт орших Гэцэлийн ус хэмээх газарт буюу сайрын баруун талын уулын хаднаа янгир, тэмээ, адуу, хүн зэрэг зүйлсийг дүрсэлсэн хадны зургууд элбэг байх бөгөөд уг газарт янгирын дүрслэлийг маш ихээр сийлсэн байлаа.

Гэцэлийн усны хадны зураг

Гэцэлийн усны хадны зураг

4. Зүүн уужмын хийдийн туурь

Сумын төвөөс баруун зүгт 26 км орчим зайд Тост багийн нутагт орших Зүүн уужим хэмээх газарт нэгэн хийдийн туурь байх бөгөөд уг туурийг нутгийн иргэд Зүүн уужмын хийдийн туурь хэмээн нэрлэх ажээ.

Зүүн уужмын хийдийн туурь

Зүүн уужмын хийдийн туурь

Зүүн уужмын хийдийн туурь

5. Овоотын хийдийн туурь

Сумын төвөөс зүүн өмнө зүгт 45 км орчим зайд Баясах багийн нутагт тоосго ашиглаж барьсан нэгэн хийдийн туурь байх бөгөөд уг туурийг нутгийн иргэд Овоотын хийдийн туурь хэмээн нэрлэдэг ажээ.

Овоотын хийдийн туурь

Овоотын хийдийн туурь

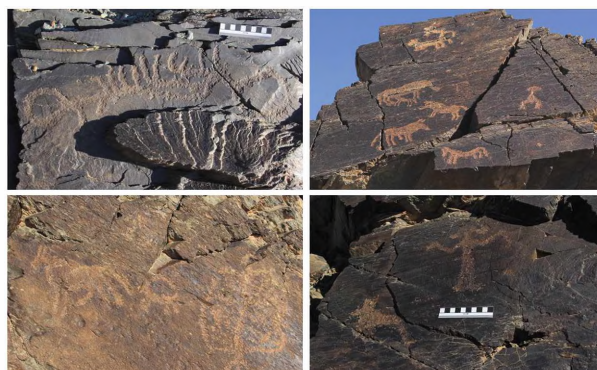
Овоотын хийдийн туурь

6. Тамгатын хадны зураг

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 55 орчим км Гоёот багийн нутагт Тамгат хэмээх газар худагийн арын болон зүүн талын хаданд соотон чихтэй, бүдүүн хүзүүтэй адуу, янгир, тэмээ, нохой, мөөг хэлбэртэй малгайтай бүрэн зэвсэглэсэн дайчид зэрэг аялаг сэдэвтэй хадны сийлмэл зургийн дурсгал бий.

Тамгатын хадны зураг

Тамгатын хадны зураг

Тамгатын хадны зураг

Тамгатын хадны зураг

7. Хонгилын палеонтологийн олдворт газар

Сумын төвөөс хойд зүгт 30 орчим км зайд Гоёот багийн нутагт Хонгил хэмээх газар эртний ургамал, амьтны үлдэгдэл бүхий палеонтологийн олдворт газар бий.

Хонгилын палеонтологийн олдворт газар

8. Хэрмэн цавын палеонтологийн олдворт газар

Сумын төвөөс баруун хойш 80 орчим км зайд Тост багийн нутагт орших 10 гаруй км үргэлжлэх их ганга жалгатай мөргөцгийг цавыг Хэрмэн цав хэмээн нэрэлдэг. Хэрмэн цав нь байгалийн өвөрмөц тогтоцтойгоос гадна эртний ургамал, амьтны үлдэгдэл бүхий палеонтологийн олдворт газар юм.

Хэрмэн цавын палеонтологийн олдворт газар

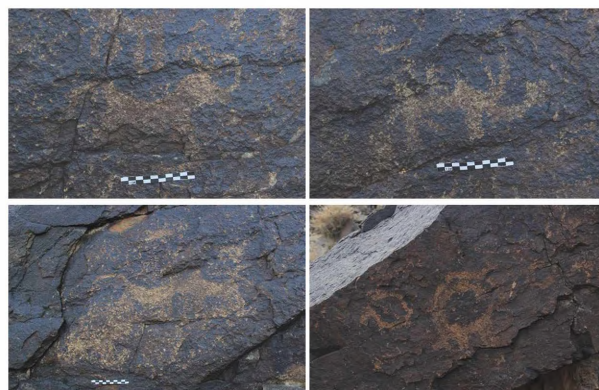
Хэрмэн цавын палеонтологийн олдворт газар

9. Эрдэнэ хайрханы хадны зураг

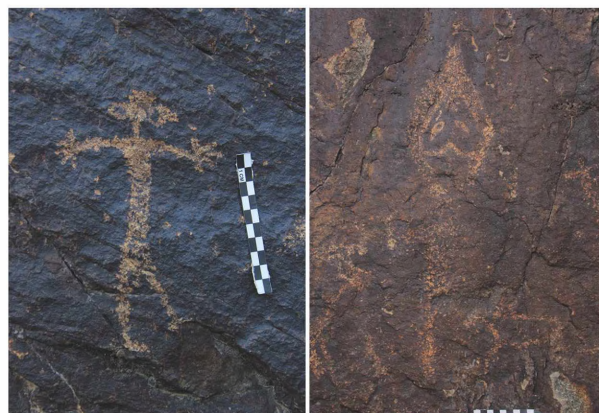
Сумын төвөөс зүүн урд зүгт 57 км орчим зайд Баясах багийн нутагт орших Эрдэнэ хайрхан уулын энгэрт янгир, тэмээ, адуу, буга, хүн, ан ав хийж буй нум сумтай хүн зэрэг дүрслэлүүдтэй хадны зургийн дурсгал бий. Мөн уг газрын орчимд дугуй дараастай нэг булш байдаг.

Эрдэнэ хайрханы хадны зураг

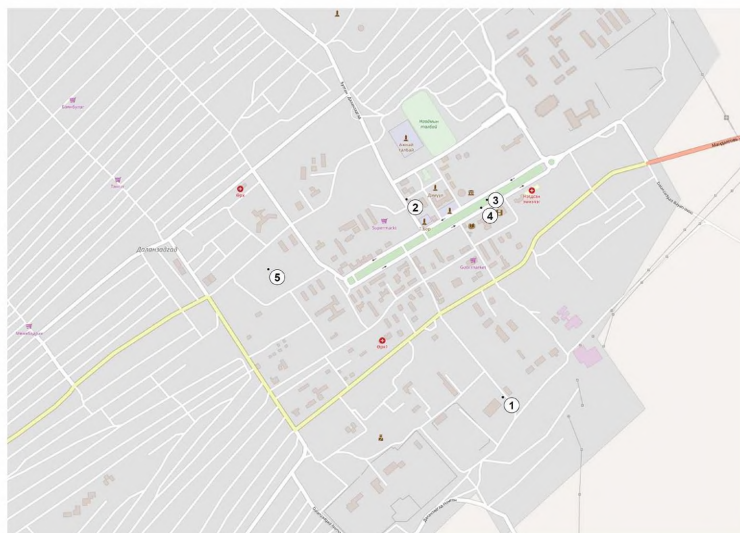
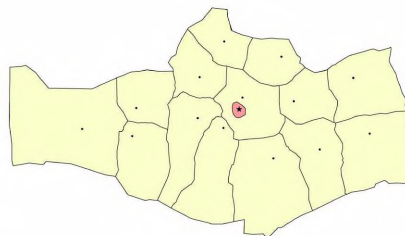
Эрдэнэ хайрханы хадны зураг

Эрдэнэ хайрханы хадны зураг

ДАЛАНЗАДГАД СУМ

Даланзадгад анх 1931 онд Өмнөговь аймгийг байгуулахад суурь нь тавигдсан бөгөөд 1959 он хүртэл Хүрмэн суманд харьяалагдаж байгаад АИХ-ын 1965 оны 124 дугаар зарлигаар бие даасан хороо захиргаа болсон. 1994 онд УИХ-ын 33 дугаар тогтоолоор Өмнөговь аймгийн төвд Даланзадгад сум (хот) байгуулж, төвийг Даланзадгад хэмээн нэрлэжээ.

1. Аргалийн хөшөө
2. Буурын хөшөө
3. Хайгуулчин баримал
4. Хургачны баримал
5. Хүүгээ тэвэрсэн эхийн баримал

1. Аргалийн хөшөө

Аймгийн төвд толгойгоо зүүн тийш харуулсан зогсоо аргалийн баримал бий. Энэхүү барималыг Нэгдэлжих хөдөлгөөний 20 жилийн ойд зориулан Урлагийн гавъяат зүтгэлтэн А.Довчиндаваа бүтээсэн байна.

Аргалийн хөшөө

2. Буурын хөшөө

Аймгийн төвд чулуу шигтгэсэн суурин дээр баруун зүг харсан улаан хүрэн буурыг дүрсэлсэн хөшөөг 1972 онд Өмнөговь аймгийн Номгон сумын харьяат зураач, уран барималч Урлагийн гавъяат зүтгэлтэн А.Довчиндаваа бүтээсэн байна.

Буурын хөшөө

Буурын хөшөө

3. Хайгуулчин баримал

Аймгийн төв цэцэрлэгт байх таван давхар суурь дээр, баруун гартаа алх барин цүнх үүрч малгай өмссөн хайгуулчныг дүрслэн харуулсан баримлыг 1960 онд барималч, уран хэмээх н.Чимэддорж бүтээжээ.

Хайгуулчин баримал

Хайгуулчин баримал

4. Хургачны баримал

Аймгийн төв цэцэрлэгт байх таван үе бүхий суурь дээр хурга тэвэрч, хонь дагуулсан эмэгтэйг дүрсэлсэн баримлыг 1960 онд барималч, уран хэмээх н.Чимэддорж бүтээжээ.

Хургачны баримал

Хургачны баримал

5. Хүүгээ тэвэрсэн эхийн баримал

Аймгийн төв Гандан хийдийн хашаанд байх бяцхан хүүгээ тэвэрсэн эхийг дүрсэлсэн баримлыг 1976 онд Урлагийн гавъяат зүтгэлтэн А.Довчиндаваа бүтээсэн байна.

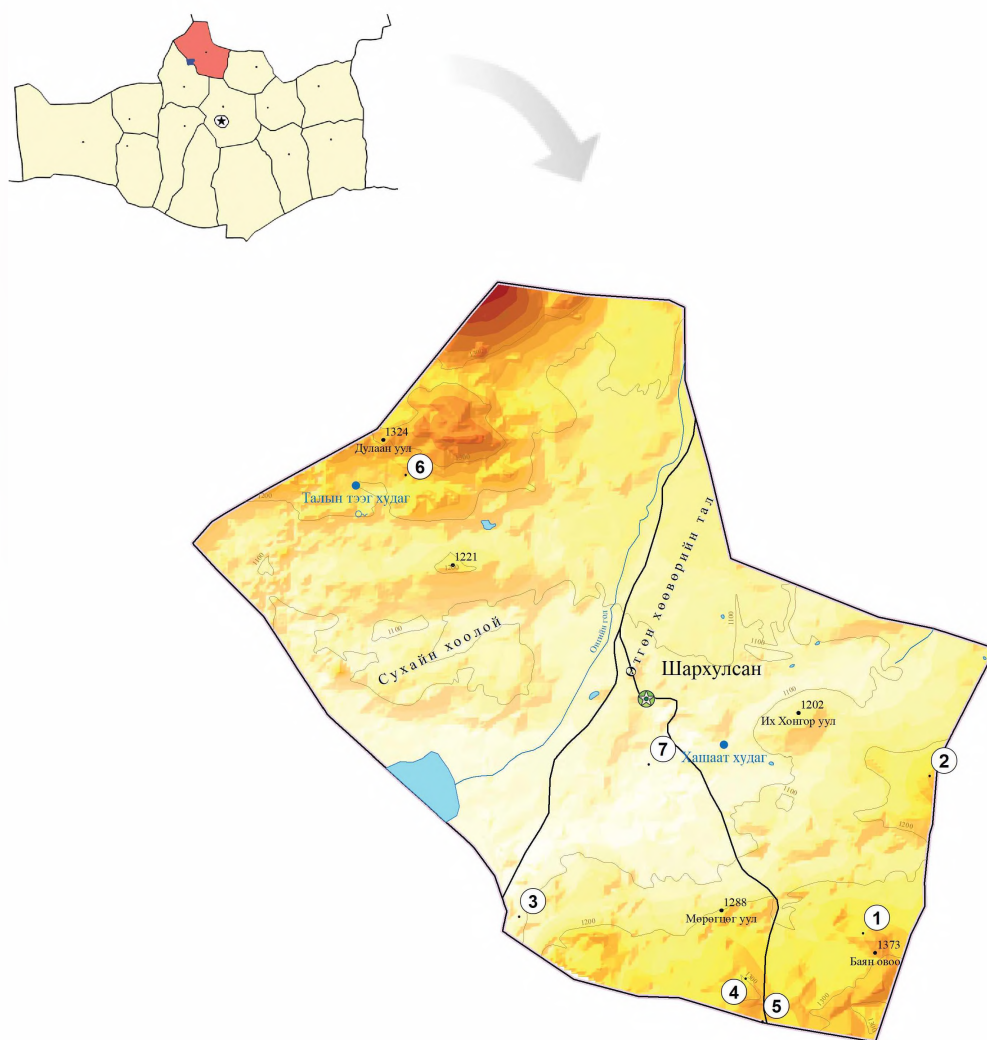
Хүүгээ тэвэрсэн эхийн баримал

Хүүгээ тэвэрсэн эхийн баримал

МАНДАЛ-ОВОО СУМ

Мандал-Овоо сум УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Дэлгэрхангай уулын хошуунаас салгаж байгуулагдсан. Тус сум 2018 оны байдлаар 6.4 мянган км² газар нутагтай, 1.9 хүн амтай, 209.9 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Шархулсан суурин нь аймгийн төвөөс баруун хойш 120 км зайтай оршдог.

1. Авдрантын хүннү булш
2. Алгуй Улаан цавын палеонтологийн олдворт газар
3. Морьт хөвийн хадны зураг, бичээс
4. Тээгийн хар дэлийн хадны зураг
5. Ханын цагаан суварга хийдийн туурь
6. Хулгар хайрханы хиргисүүр
7. Шар хулсны хурлын туурь

1. Авдрантын хүннү булш

Сумын төвөөс зүүн өмнө зүгт 45 орчим км зайд Баянхошуу багийн нутагт багахан толгодын хормойгоор 20 гаруй хүннү булш бүхий оршуулгын газар байна.

Авдрантын хүннү булш

3. Морьт хөвийн хадны зураг, түвд бичээс

Сумын төвөөс баруун өмнө зүгт 36 орчим км зайд Баянхошуу багийн нутагт орших хатсан сайрын өмнө талын хясаанд шашны сэдэвтэй зураг болон түвд бичгийн дурсгал байна.

Морьт хөвийн хадны зураг

2. Алгуй Улаан цавын палеонтологийн олдворт газар

Сумын төвөөс зүүн өмнө зүгт 50 орчим км зайд Баянхошуу багийн нутагт Алгуу улаан цав хэмээх газар эртний ургамал, амьтны үлдэгдэл бүхий палеонтологийн олдворт газар бий.

Алгуй Улаан цавын палеонтологийн олдворт газар

4. Тээгийн хар дэлийн хадны зураг

Сумын төвөөс зүүн өмнө зүгт 45 орчим км зайд Баянхошуу багийн нутагт Тээгийн хар хэмээх багахан дэл хадны дээш харсан тэгш хэсэг болон ёроолоор янгир, аргал, буга, адуу, нум сумтай барьсан, гээг үс гэмээр зүйлтэй хүмүүсийн дүрслэл бүхий сийлмэл зургийн дурсгал байна.

Тээгийн хар дэлийн хадны зураг

Алгуй Улаан цавын палеонтологийн олдворт газар

Тээгийн хар дэлийн хадны зураг

5. Ханын цагаан суварга хийдийн туурь

Сумын төвөөс зүүн өмнө зүгт 50 орчим км зайд. Баянхошуу багийн нутагт Ханан хэц хэмээх газар нэгэн хийдийн туурь байх бөгөөд нутгийн иргэд Ханын цагаан суварга хийдийн туурь хэмээн нэрлэдэг байна.

Ханын цагаан суварга хийдийн туурь

Ханын цагаан суварга хийдийн туурь

6. Хулгар хайрханы хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 48 орчим км зайд Өтгөн багийн нутагт Хулгар Хайрхан хэмээх өмнө бэлээрээ хад ихтэй тахилгат уул бий. Энэ уулын хормой бэлээр чулуун овоолготой том жижиг хэмжээтэй хэд хэдэн булш байна.

Хулгар хайрханы хиргисүүр

7. Шар хулсны хурлын туурь

Сумын төвөөс өмнө зүгт 8 орчим км зайд Мандал багийн нутагт нэгэн хийдийн туурь бий. Үүнийг нутгийн иргэд Шар хулсны хурлын туурь хэмээн нэрлэх бөгөөд өдгөө 2-4 дуганы буурь үлджээ.

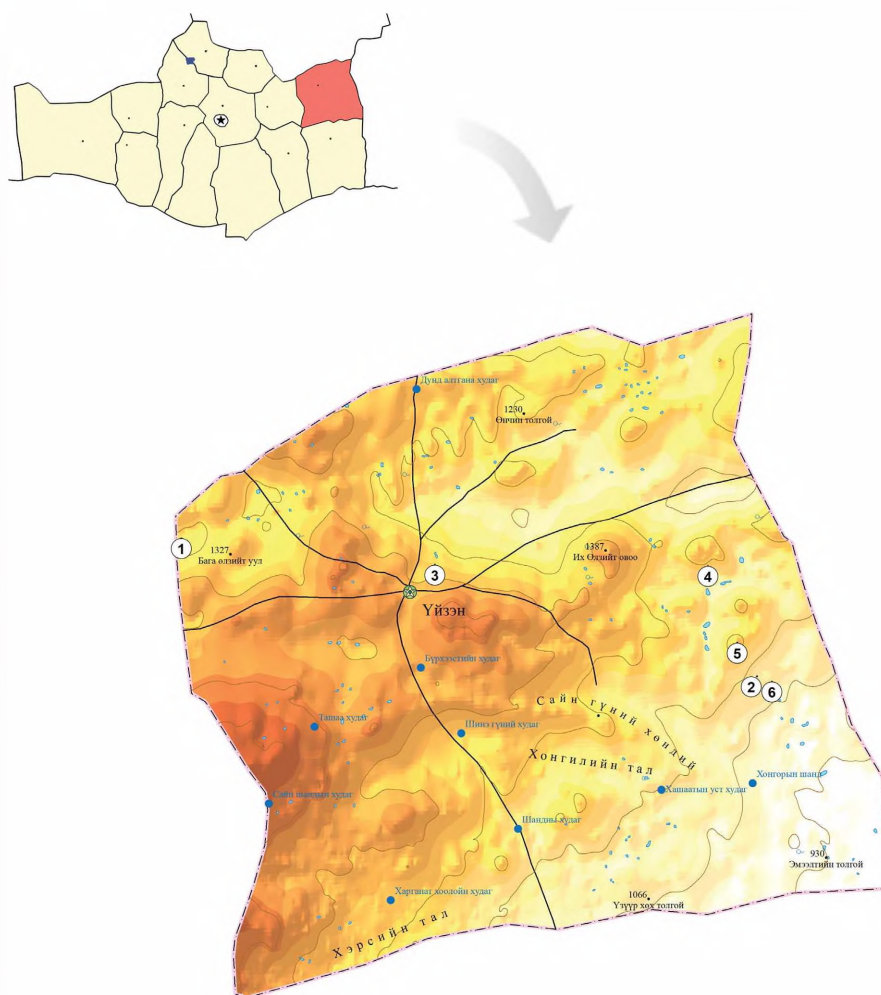
Шар хулсны хурлын туурь

Шар хулсны хурлын туурь

МАНЛАЙ СУМ

Манлай сум УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Хоёр-Өлзийт уулын хошуунаас салгаж байгуулагдсан. Тус сум 2018 оны байдлаар 12.4 мянган км² газар нутагтай, 2.4 мянган хүн амтай, 205.4 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Үйзэн суурин нь аймгийн төвөөс зүүн хойш 203 км зайтай оршдог.

1. Бадрахын амны хадны зураг
2. Засгийн шүтээний хийдийн туурь
3. Могойт уулын палеонтологийн олдворт газар
4. Хавцгайтын хадны зураг
5. Ханбогд хайрханы овоо
6. Шар цавын палеонтологийн олдворт газар

1. Бадрахын амны хадны зураг

Сумын төвөөс баруун хойш 44 орчим км зайд Өгөөмөр багийн нутагт орших багахан хадны өмнө талын тэгш гадаргуу дээр янгир, ямаа, хүн, морь унасан хүн, нум сум харваж байгаа хүн зэргийг дүрсэлсэн хадны сийлмэл зургийн дурсгал бий.

Бадрахын амны хадны зураг

Бадрахын амны хадны зураг

Бадрахын амны хадны зураг

2. Засгийн шүтээний хийдийн туурь

Сумын төвөөс зүүн өмнө зүгт 70 орчим км зайд Өгөөмөр багийн нутагт нэгэн хийдийн туурь орших бөгөөд нутгийн иргэд Засгийн шүтээний хийдийн туурь хэмээн нэрлэдэг аж. Тус хийд нь зургаан дацантай, долоон жастай тухайн орон нутагтаа томоохонд тооцогдох хийд байжээ.

Засгийн шүтээний хийдийн туурь

Засгийн шүтээний хийдийн туурь

3. Могойт уулын палеонтологийн олдворт газар

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 7 орчим км зайд Далай багийн нутагт Могойт уул хэмээх газар эртний ургамал, амьтны үлдэгдэл бүхий палеонтологийн олдворт газар бий.

Могойт уулын палеонтологийн олдворт газар

4. Хавцгайтын хадны зураг

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 60 орчим зайд Өгөөмөр багийн нутагт Хавцгайт нэртэй газар янгир, нум сум харваж байгаа хүн морьтой хүн зэрэг дүрслэлтэй хадны сийлмэл зургийн дурсгал байна.

Хавцгайтын хадны зураг

Хавцгайтын хадны зураг

5. Ханбогд хайрханы овоо

Сумын төвөөс зүүн өмнө зүгт 65 орчим км зайд Өгөөмөр багийн нутагт орших Ханбогд хэмээх нэгэн шүтлэгт хайрханы орой дээр чулуун өрлөг бүхий тахилгат овоо бий.

Ханбогд хайрханы овоо

6. Шар цавын палеонтологийн олдворт газар

Сумын төвөөс зүүн өмнө зүгт 75 орчим км зайд Өгөөмөр багийн нутагт Шар цав хэмээх газар эртний үлэг гүрвэлийн мөр бүхий палеонтологийн олдворт газар бий. Энэ орчмоос судалгааны явцад олон төрлийн үлэг гүрвэлийн мөрүүд нь байгалийн хэв, ор мөр маягаар хатуу элсжингийн үе давхаргад хадгалагдан үлджээ.

Шар цавын палеонтологийн олдворт газар

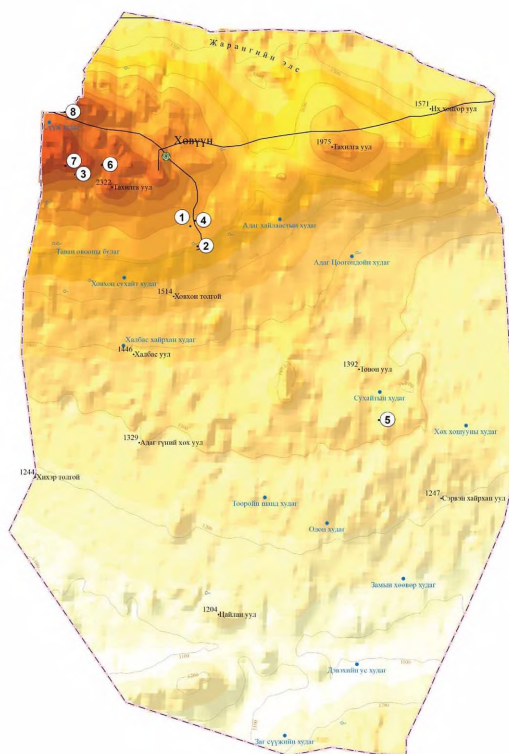
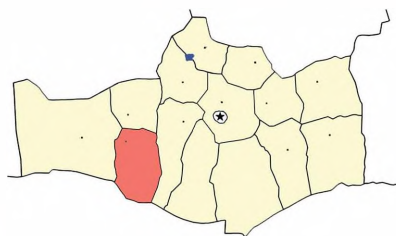
Шар цавын палеонтологийн олдворт газар

Шар цавын палеонтологийн олдворт газар

НОЁН СУМ

Ноён сум УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Гурвансайхан уулын хошуунаас салгаж байгуулагдсан. Тус сум 2018 оны байдлаар 10.5 мянган км² газар нутагтай, 1.3 мянган хүн амтай, 108.3 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Хөвүүн суурин нь аймгийн төвөөс баруун урагш 216 км зайтай оршдог.

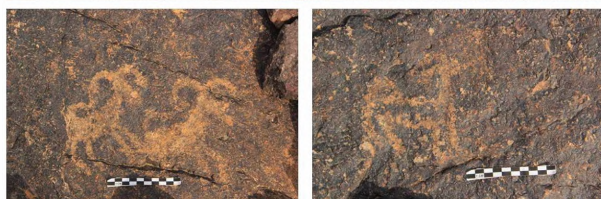
1. Арвижихын хадны зураг
2. Ганзагатын чулуун зэвсгийн дурсгалт газар
3. Дунд хоргын шар давааны хадны зураг
4. Завсарын амны хадны зураг
5. Ихэр гашууны хадны зураг, булш
6. Хиагтайн хадны зураг
7. Хөх дугуй хадны зураг
8. Сайн сарын булш

1. Арвижихын хадны зураг

Сумын төвөөс зүүн урд зүгт 14 км орчим зайд Ганзагат багийн нутагт орших Арвижих хэмээх орой дээрээ овоотой, хар хадан тогтоцтой уулын орой хэсгээр янгир болон аргаль, нум сум харваж буй хүн зэрэг зүйлс дүрсэлсэн хадны зургууд байна.

Арвижихын хадны зураг

Арвижихын хадны зураг

2. Ганзагатын чулуун зэвсгийн дурсгалт газар

Сумын төвөөс зүүн урд зүгт 18 км орчим зайд Ганзагат багийн төвийн хойно орших хийдийн туурийг нутгийнхан Ганзагатын хийдийн туурь хэмээн нэрлэдэг. Мөн уг хийдийн ойр орчмоос шинэ чулуун зэвсгийн үед хамаарах ялтас, цуулдас зэрэг чулуун зэвсгийн дурсгалууд олдсон цөөнгүй олддог байна.

Ганзагатын чулуун зэвсгийн дурсгалт газар

Ганзагатын чулуун зэвсгийн дурсгал

Ганзагатын чулуун зэвсгийн дурсгал

3. Дунд хоргын шар давааны хадны зураг

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 18 км орчим зайд Сайран багийн нутагт орших Дунд хоргын Шардаваа хэмээх газарт янгир, тэмээ, ирвэс, нум харваж ан ав хийж буй хүн, хүний нүүрний дүрс болон эмээл, хазаар, цулбуур зэрэг зүйлсийг нь тод томруунаар уран гоёмсог дүрсэлсэн морьтой хүн гэх мэт хадны зургууд бий.

Дунд хоргын шар давааны хадны зураг

Дунд хоргын шар давааны хадны зураг

Дунд хоргын шар давааны хадны зураг

4. Завсарын амны хадны зураг

Сумын төвөөс зүүн урд зүгт 13 км орчим зайд Ганзагат багийн нутагт Завсар хэмээх уул нь Ганзагат багийн төв рүү явах замд орших бөгөөд уг уулын зүүн талд буй өргөн амыг нутгийн иргэд Завсарын ам хэмээн нэрлэдэг ажээ. Тус аманд хоорондоо ялимгүй зайтай гурван хэсэг газарт хүн, нум сум агсан ан ав хийж буй хүн, морьтой хүн, адуу, янгир, тэмээ, нохой, тамга тэмдэг зэрэг зүйлс дүрсэлсэн хадны зургийн дурсгал бий.

Завсарын амны хад

Завсарын амны хадны зураг

Завсарын амны хадны зураг

5. Ихэр гашууны хадны зураг, булш

Сумын төвөөс зүүн урд зүгт 63 км орчим зайд Ганзагат багийн нутагт орших Ихэр гашуун уулын аманд буй голын сайрын зүүн талын уулын баруун хойд биед болон сайрын баруун талын уулын зүүн биед буюу тусдаа байрлах гурван хэсэг газрын хадан дээр хүн, нум сум агсаж ан ав хийж буй хүн, морь унасан хүн, тэмээ, янгир, чоно, үхэр зэрэг амьтдыг дүрсэлсэн хадны зургууд бий.

Ихэр гашууны хад

Ихэр гашууны хадны зураг

Ихэр гашууны хадны зураг

6. Хиагтайн хадны зураг

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 12 км орчим зайд Сайран багийн нутагт орших Хиагтай хэмээх амны сайрын хойд талд буй уулын хаднаа янгир болон морь дүрсэлсэн хадны зургийн дурсгалт газар байна.

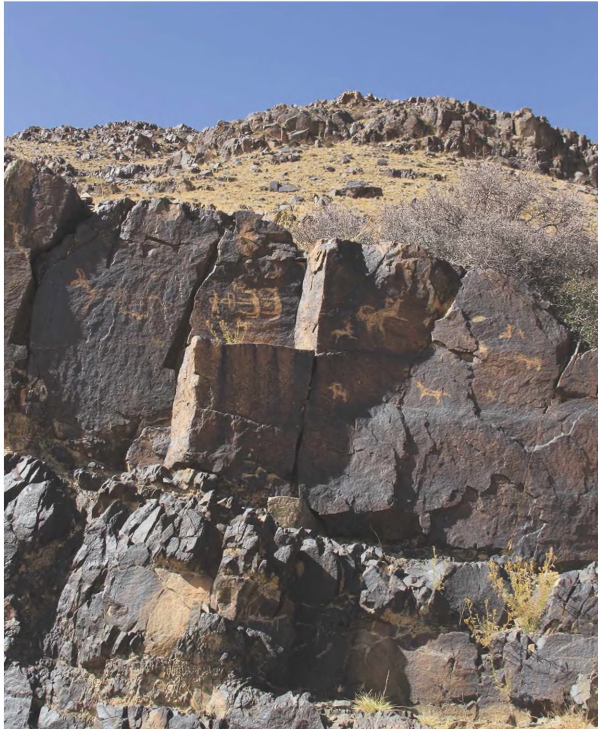
Хиагтайн хадны зураг

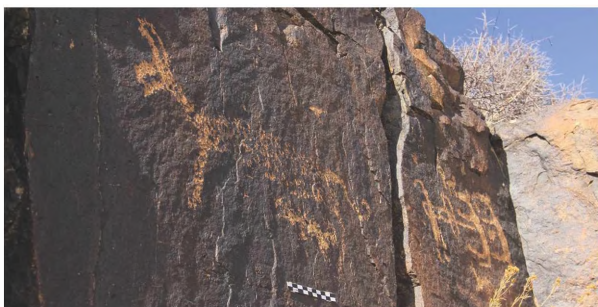
Хиагтайн хадны зураг

7. Хөх дугуй хадны зураг

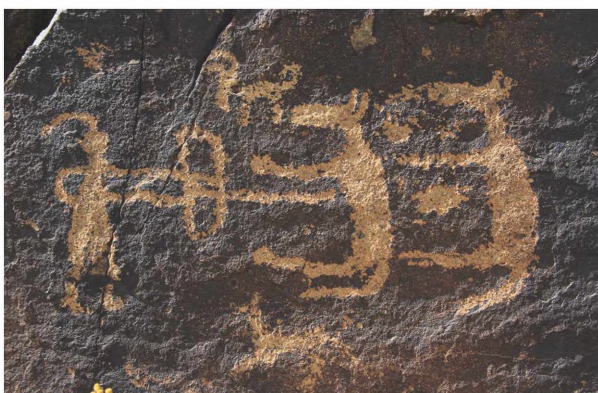
Сумын төвөөс баруун урд зүгт 18 км орчим зайд Сайран багийн нутагт орших Хөх дугуй хэмээх газарт тэмээ, янгир, нохой, адуу, нум сум харваж буй хүн гэх мэт зүйлсийг дүрсэлсэн хадны зургийн дурсгал байна.

Хөх дугуйн хадны зураг

Хөх дугуйн хадны зураг

Хөх дугуйн хадны зураг

8. Сайн сарын булш

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 20 км орчим зайд Сайран багийн нутагт орших Сайн сарын хөндийд байрлах айлын зуслангийн урд хавтгай чулуун хашлагатай 10 гаруй булш бий.

Сайн сарын булш

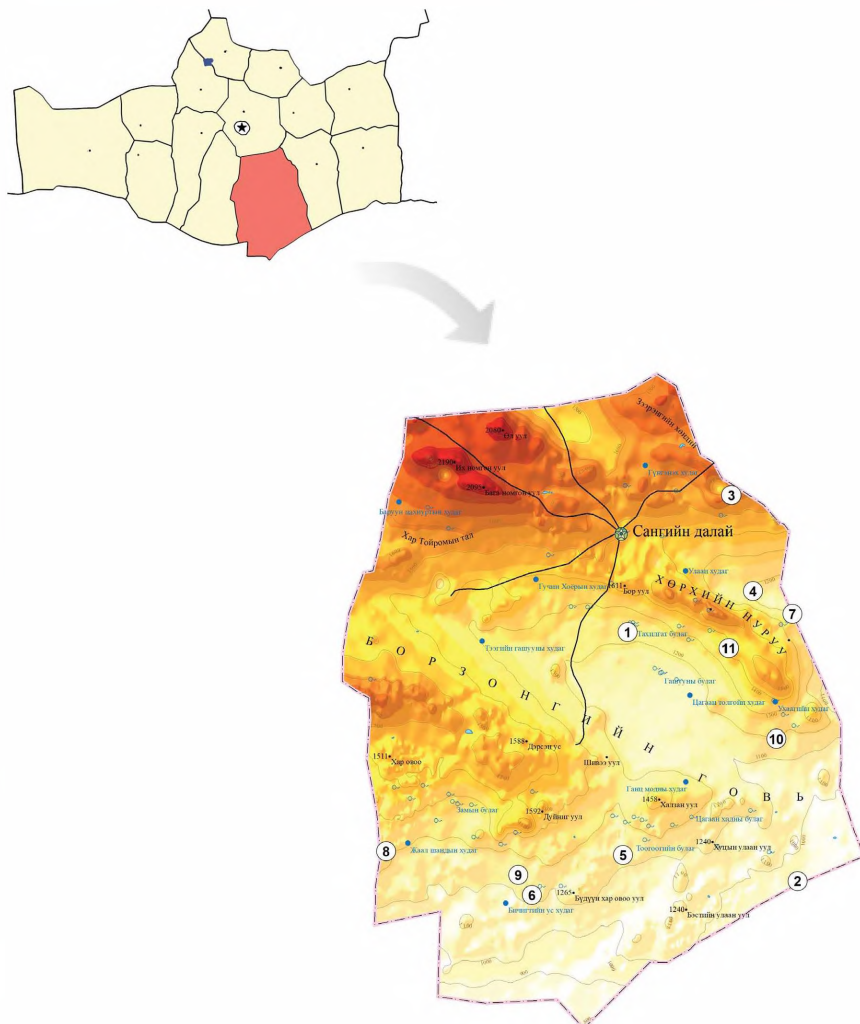
Сайн сарын булш

Сайн сарын булш

НОМГОН СУМ

Номгон сум УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Шанхайн уулын хошуунаас салгаж байгуулагдсан. Тус сум 2018 оны байдлаар 19.4 мянган км² газар нутагтай, 2.7 мянган хүн амтай, 262.2 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Сангийн далай суурин нь аймгийн төвөөс зүүн урагш 98 км зайтай оршдог.

1. Баянбулагийн туурь
2. Гурван бичигтийн хадны зураг
3. Их өвгөн уулын зосон зураг
4. Могойн булш болон хөшөө чулуу
5. Сангийн далай хийд
6. Тоонтын салаагийн усны хадны зураг
7. Уртын сайрын хадны зураг
8. Хар балгасны шивээ
9. Цагаан усны голын хадны зураг
10. Эрүү тойгийн палеонтологийн дурсгалт газар
11. Эхийн ширээгийн булш

Номгон сум

1. Баянбулагийн туурь

Сумын төвөөс өмнө зүгт 42 км орчим зайд Богт багийн нутаг орших Баянбулаг хэмээх газарт хүннүгийн үед хамаарах эртний хотын туурь байх бөгөөд уг туурийг нутгийн иргэд Баянбулагийн туурь хэмээн нэрлэдэг билээ. Уг туурь нь 180 х 110 м хэмжээ бүхий дөрвөлжин хэлбэрийн шороон хэрэмтэй ба хэрмийн өргөн нь 10-16 м бол хэрмийн хойд талын хана нь 2 м орчим өндөртэй юм. Уг хотын туурь нь Хүннүгийн харуул хамгаалалтын зориулалттай байсан хэмээн судлаачид үздэг билээ.

Баянбулагийн туурь

2. Гурван бичигтийн хадны зураг

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 105 км орчим зайд Дэрсэн ус багийн нутагт дахь Шүүлэнгийн заставаас баруун урд зүгт 10 км зайд орших Гурван бичигт хэмээх газарт хадны зургийн дурсгал байх ба эндхийн хаднаа янгир, адуу, хүн, хүний нүүр, тамга тэмдэг, маанийн үсэг зэрэг олон үеийн дурсгалууд дүрсэлжээ.

Гурван бичигтийн хад

Гурван бичигтийн хадны зураг

3. Их өвгөн уулын зосон зураг

Сумын төвөөс зүүн хойш 28 орчим км зайд Эмгэн булаг багийн нутаг Их өвгөн уулын урд энгэрт урд зүгт харсан агуй баруун туурганаа зосон зураг бий. Уг зосон зургийн хэд хэдэн хэрээс “Х” тэмдгийн дүрслэл тод мэдэгдэх бөгөөд бусад дүрсүүд бүдгэрсэн байна.

Их өвгөн уулын агуй

Их өвгөн уулын агуйн зосон зураг

Их өвгөн уулын агуйн зосон зураг

4. Могойн булш болон хөшөө чулуу

Сумын төвөөс зүүн урд зүгт 39 км орчим зайд Богт багийн нутагт орших Могой хэмээх газарт булш хэмээх газар дугуй хэлбэрийн овгор чулуун дараастай нэг булш байх бөгөөд уг булш хойд хөшөө чулуу босгосон ба хөшөө чулууны өмнө талд зүүлт маягийн гурван зураас байна.

Могойн булш

Могойн хөшөө чулуу

Номгон сум

5. Сангийн далай хийд

Сангийн далай хийд нь Номгон сумын төвд орших бөгөөд өдгөө хэрмэн хашаа, түүний дотор 5 дуган бий бөгөөд эдгээрийг 2007 онд сэргээн засварласан байна. Сангийн далай хийд нь өмнө нь Цогчин, Манба, Жүд тэргүүтэй төрөлжсөн сургалтын дацангуудтай Говьтүшээ гүний томоохон хүрээ хийд байжээ.

Сангийн далай хийд

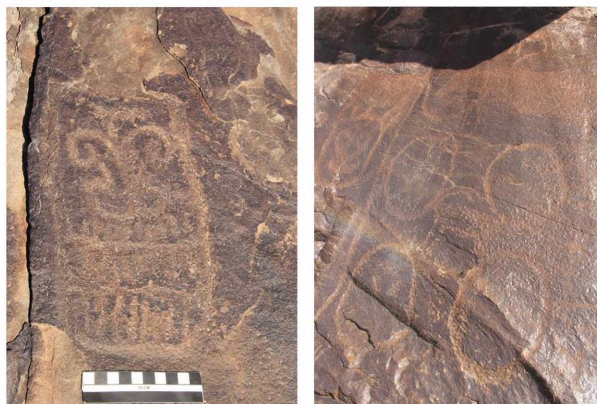
Сангийн далай хийд

Сангийн далай хийд

6. Тоонтын салаагийн усны хадны зураг

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 104 км орчим зайд Дэрсэн ус багийн нутаг дахь Цагаан дэрс застасваас урд зүгт 5 орчим км зайд орших Салаагийн ус хэмээх газарт буй голын сайрын баруун болон зүүн талын хадтай толгодын хаднаа ан амьтан, олон тооны хүний нүүрний баг, тамга тэмдэг зэрэг зүйлсийг сийлжээ.

Тоонтын салаагийн усны хадны зураг

7. Уртын сайрын хадны зураг

Сумын төвөөс зүүн урд зүгт 52 км орчим зайд Богт багийн нутагт буй Уртын хийдийн зүүн талд орших Уртын сайрын дунд орших хар хадан толгойн хаднаа нум сум харваж буй хүн болон янгир, үхэр, ан авлаж буй хүмүүс гэх мэт дүрслэлүүдийг сийлсэн хадны зургийн дурсгалт газар бий.

Уртын сайрын хад

Уртын сайрын хадны зураг

8. Хар балгасны шивээ

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 109 км орчим зайд Төхөм багийн нутагт дахь Жаал шандын заставаас баруун зүгт 5 км-т зайд орших чулуун өрлөг бүхий харуулын шивээг нутгийн иргэд Хар балгас хэмээн нэрлэдэг ажээ.

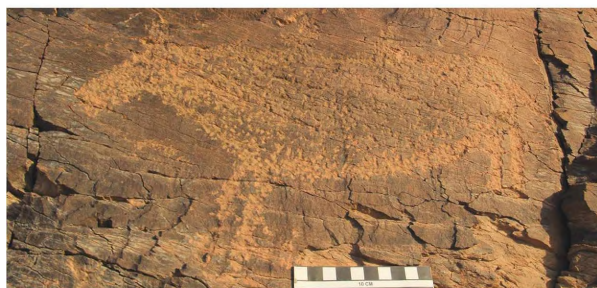
Хар балгасны шивээ

9. Цагаан усны голын хадны зураг

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 100 гаруй км зайд багийн нутагт Цагаан усны гол хэмээх газар эртний голын хатсан сайрын баруун талд орших хадтай толгойн зүүн урагш харсан толигор хэсэгт янгир, тэмээ, нохой зэрэг ан амьтдын дүрслэл байхын зэрэгцээ тэмээн тэрэг хөллөн, нум харваж байгаа анчин, зэр зэвсэг агсаж, бугуйл (цалам) шидэж байгаа анчид зэрэг 30 гаруй дүрсэл бүхий хадны зургийн дурсгал бий.

Цагаан усны голын хадны зураг

Цагаан усны голын хадны зураг

10. Эрүү тойгийн палеонтологийн дурсгалт газар

Сумын төвөөс зүүн урд зүгт 70 км орчим зайд Богт багийн нутагт орших нутгийнхны Эрүү тойг хэмээн нэрлэдэг газар нь эртний үлэг гүрвэлийн яс олддог палеонтологийн олдворт газар юм.

Эрүү тойгийн палеонтологийн дурсгалт газар

Эрүү тойгийн палеонтологийн дурсгалт газар

11. Эхийн ширээгийн булш

Сумын төвөөс зүүн урд зүгт 44 км орчим зайд Богт багийн нутагт орших Эхийн ширээ хэмээх газарт нэг шоргоолжин булш болон дугуй цагирган хүрээтэй хоёр булш бий.

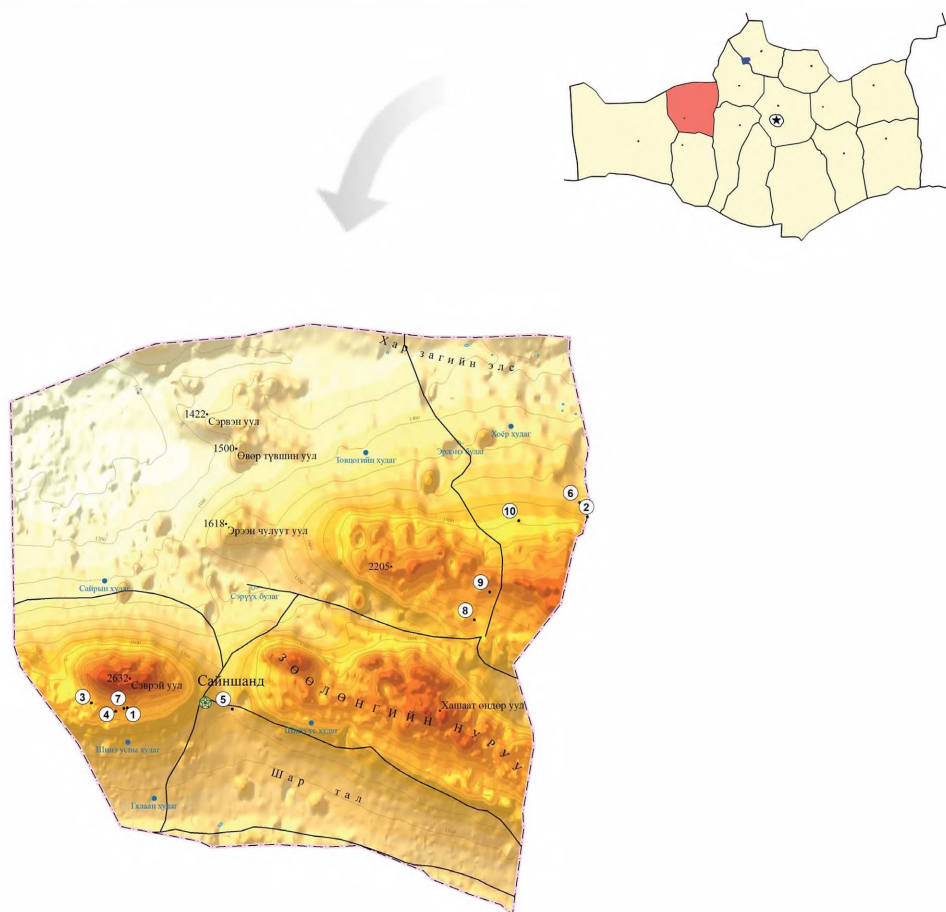
Эхийн ширээгийн булш

Эхийн ширээгийн булш

СЭВРЭЙ СУМ

Сэврэй сум УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Гурвансайхан уулын хошуунаас салгаж байгуулагдсан. Тус сум 2018 оны байдлаар 8.1 мянган км² газар нутагтай, 2.1 мянган хүн амтай, 172.6 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Сайншанд суурин нь аймгийн төвөөс баруун зүгт 214 км зайтай оршдог.

1. Гурван баатрын хадны зураг
2. Гүн худагийн амны булш
3. Өндөр толгойн хадны зураг, булш
4. Сайрын усны хадны зураг
5. Сэврэйн бичээс
6. Хавцгайтын булш, хиргисүүр
7. Хар толгойн хадны зураг
8. Хоолтын хийдийн туурь
9. Шар хошууны хадны зураг
10. Эрээн адууны хиргисүүр

1. Гурван баатрын хадны зураг

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 13 км орчим зайд Сайншанд багийн нутагт орших Ганжин хэмээх газарт морьтой хүн янгир авлаж буйг дүрсэлсэн хадны зураг байх бөгөөд нутгийнхан уг хадны зургийг “Гурван баатар”-ын хадны зураг хэмээн нэрлэдэг билээ.

Гурван баатрын хадны зураг

2. Гүн худагийн амны булш

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 74 км орчим зайд Хоолт багийн нутагт орших Гүн худагийн аманд том хэмжээний нэг шоргоолжин булш байна.

Гүн худагийн амны булш

Гүн худагийн амны булш

3. Өндөр толгойн хадны зураг, булш

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 19 км орчим зайд Сайншанд багийн нутагт орших Өндөр толгой хэмээх газарт янгир, адуу, чоно, морьтой хүн зэргийг дүрсэлсэн хадны зургийн дурсгал байх бөгөөд мөн хүрлийн үеийн жижиг дугуй дараастай цөөн булш бий.

Өндөр толгойн хадны зураг

Өндөр толгойн хадны зураг

Өндөр толгойн булш

4. Сайрын усны хадны зураг

Сумын төвөөс баруун зүгт 15 км орчим зайд Сайншанд багийн нутагт орших Сайрын ус хэмээх газарт янгир болон хүн дүрсэлсэн хадны зураг байна.

Сайрын усны хадны зураг

Сайрын усны хадны зураг

5. Сэврэйн бичээс

Сумын төвөөс зүүн урд зүгт 8 км орчим зайд Буйлсэн багийн нутагт орших Наран булаг хэмээх газарт эртний руни болон перс бичээст цагаан гантиг чулуу байх бөгөөд судалгааны хүрээнд Сэврэйн бичээс хэмээн алдаршсан байна. Одоо дээрх бичээс бүхий чулууг тойруулан хайс татаж хамгаалсан байна.

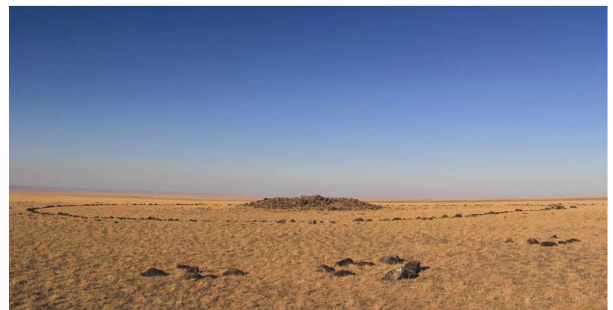
Сэврэйн бичээс

Сэврэйн бичээс

6. Хавцгайтын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 76 км орчим зайд Хоолт багийн нутагт орших Хавцгайт хэмээх газарт дугуй хүрээтэй, дагуул цагирган байгууламжтай нэг хиргисүүр болон шоргоолжин булш бий. Хиргисүүрийн голын овгор чулуун дараас нь 16 м голчтой бол харин хүрээ чулуу нь 50 м голчтой байна.

Хавцгайтын хиргисүүр

7. Хар толгойн хадны зураг

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 13 км орчим зайд Сайншанд багийн нутагт орших Хар толгой хэмээх газарт янгир, адуу, хүн зэргийг дүрсэлсэн хадны зургийн дурсгал байна.

Хар толгойн хадны зураг

Хар толгойн хадны зураг

8. Хоолтын хийдийн туурь

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 68 км орчим зайд Хоолт багийн нутагт орших Хоолт хэмээх газарт хийдийн туурь байх бөгөөд уг дурсгалт газрыг нутгийнхан Хоолтын хийдийн туурь хэмээн нэрлэдэг ажээ.

Хоолтын хийдийн туурь

Хоолтын хийдийн туурь

Хоолтын хийдийн туурь

9. Шар хошууны хадны зураг

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 53 км орчим зайд Хаалт багийн нутагт орших Шар хошуу хэмээх газарт янгирын дүрслэлтэй хадны зургууд бий.

Шар хошууны хадны зураг

Шар хошууны хадны зураг

10. Эрээн адууны хиргисүүр

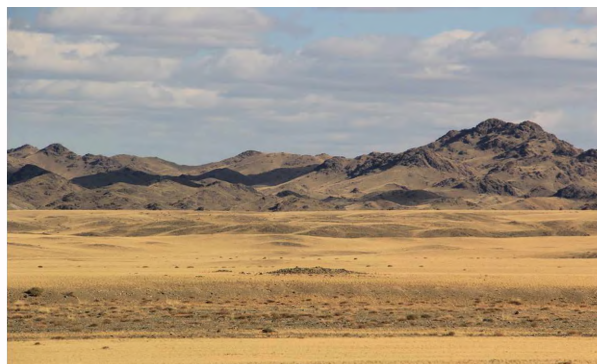
Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 63 км орчим зайд Хоолт багийн нутагт орших Эрээн адуу хэмээх газарт дугуй хүрээтэй, дагуул цагирган байгууламжтай нэг хиргисүүр байх бөгөөд уг хиргисүүрийн голын овгор чулуун дараас нь тоногдсоны улмаас анхны зохион байгуулалтаа алджээ.

Эрээн адууны хиргисүүр

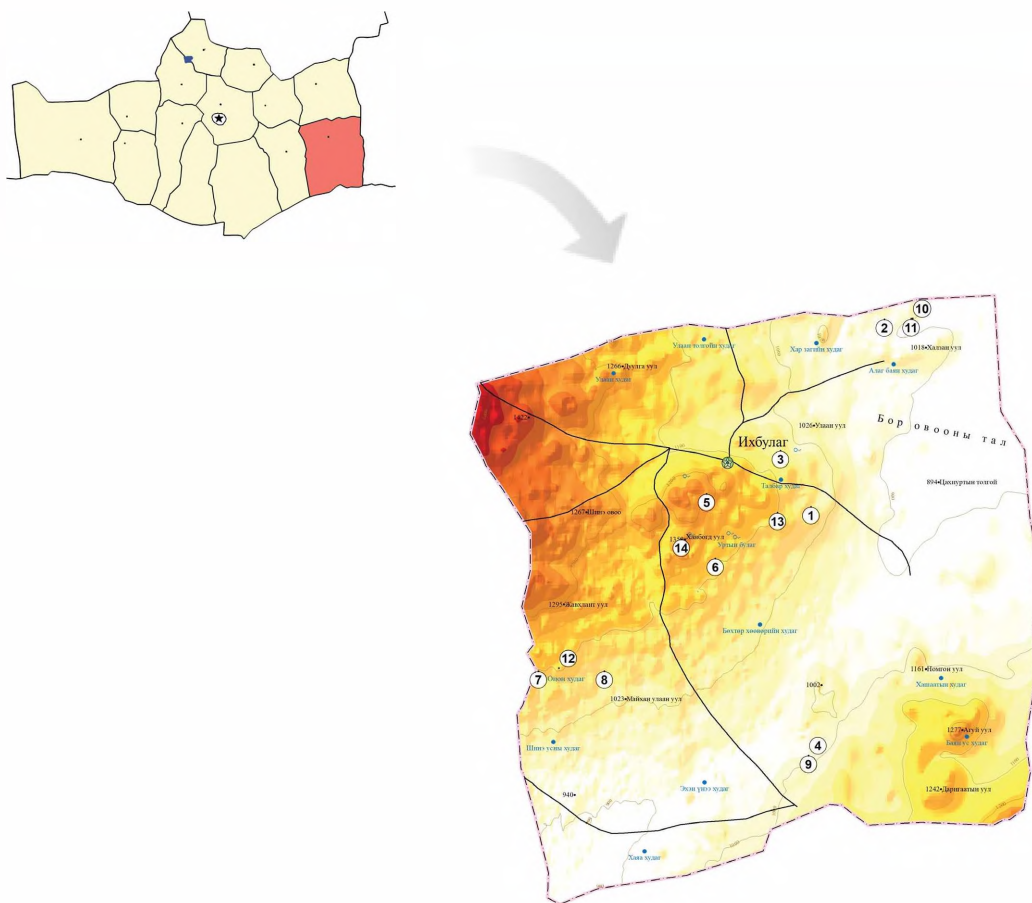
Эрээн адууны хиргисүүр

Эрээн адууны хиргисүүр

ХАНБОГД СУМ

Ханбогд сум УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Хутаг уулын хошуунаас салгаж байгуулагдсан. Тус сум 2018 оны байдлаар 15.1 мянган км² газар нутагтай, 5.3 мянган хүн амтай, 165.5 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Ихбулаг суурин нь аймгийн төвөөс баруун зүгт 230 км зайтай оршдог.

1. Агуйтын хийдийн туурь
2. Байшин цавын палеонтологийн дурсгалт газар
3. Баянхөөверийн хүн чулуун хөшөө
4. Далайн дуулга уулын хадны зураг
5. Дэмчигийн хийд
6. Жавхлант хайрханы хадны зураг
7. Зүрх уулын чулуу олзворлож байсан газар
8. Зүүн хацавчийн хадны зураг
9. Мангасын хүрээ хэмээх эртний хэрэм
10. Үрэлбэгийн палеонтологийн дурсгалт газар
11. Хуурай цавын палеонтологийн дурсгалт газар
12. Хүрдэт агуйн бичээс
13. Цогцолын хийд
14. Шийр хайрханы хадны зураг

1. Агуйтын хийдийн туурь

Сумын төвөөс зүүн өмнө зүгт 25 орчим км зайд Номгон багийн нутагт хадан дунд нэгэн хийдийн туурь байх бөгөөд нутгийнхан Агуйтын хийдийн туурь хэмээн нэрэлдэг байна. Өдгөө бүх сүм дуганууд нураад туурь үлдсэн ба хэд хэдэн гудамж, зассан гэрийн буурь зэрэг мэдэгдэнэ.

Агуйтын хийдийн туурь

Агуйтын хийдийн туурь

Агуйтын хийдийн туурь

2. Байшин цавын палеонтологийн дурсгалт газар

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 60 орчим км зайд Баян багийн нутагт зүүнээс баруун тийш сунаж тогтсон, өмнө зүгт харсан мөргөцгийг Байшин цав хэмээн нэрэлдэг байна. Энэ орчимд таван хэсэг газраас эртний ургамал, амьтны олдвор илэрч олддог байна.

Байшин цав

Байшин цав

Байшин цав

3. Баянхөөвөрийн хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 13 орчим км зайд Баян багийн нутагт Баянхөөвөрийн булаг хэмээх газар хуурай сайрын урд тэгш тал газарт унасан нэг хүн чулуу бий. Хүн чулууны гадна талд дөрвөлжин чулуун хашлагатай байсан бололтой бөгөөд эвдэрч хэлбэр төрхөө алдаж мэдэгдэх төдий болжээ.

Баянхөөвөрийн хүн чулуун хөшөө

4. Далайн дуулга уулын хадны зураг

Сумын төвөөс зүүн өмнө зүгт 50 орчим км зайд Жавхлант багийн нутагт хуурай сайрын өмнө талд багахан толгойн хаданд хүний нүүр (баг), янгир, адуу, шувуу, нохой (чоно), тамга тэмдгийн дүрслэл бүхий хадны сийлмэл зургийн дурсгал бий

Далайн дуулга уулын хадны зураг

Далайн дуулга уулын хадны зураг

5. Дэмчигийн хийд

Сумын төвөөс баруун өмнө зүгт 27 орчим км зайд Жавхлант багийн нутагт оршино. Ноён хутагт Данзанравжаагийн говь нутагт байгуулсан Галбын уулын гурван хийдийн нэг аж. Тус хийдийг шатсан тоосго, байгалийн чулуу ашиглан барьсан байжээ. Өдгөө зарим дуган, суварга зэргийг сэргээн барьсан байдаг.

Дэмчигийн хийд

6. Жавхлант хайрханы хадны зураг

Сумын төвөөс зүүн өмнө зүгт 25 орчим км зайд Жавхлант багийн нутагт тэр орчмын уул толгодоос харьцангуй өндөр уул оройн хэсэгт тамга тэмдэг, хүний нүүр (баг), хүн, буга, адуу зэрэг амьтдын дүрслэл бүхий хадны зургийн дурсгал бий.

Жавхлант хайрхан

Жавхлант хайрханы хадны зураг

7. Зүрх уулын чулуу олзворлож байсан газар

Сумын төвөөс баруун өмнө зүгт 70 орчим км зайд Жавхлант багийн нутагт Зүрх уул орчимд эрт үед чулуу олзворлож байсан хэмээх газар бий

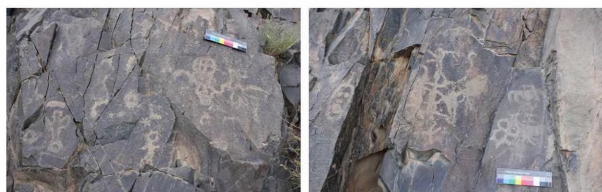
Зүрх уул

8. Зүүн хацавчийн хадны зураг

Сумын төвөөс зүүн өмнө зүгт 60 орчим км зайд Жавхлант багийн нутагт нэгэн хуурай сайрын зүүн тийш харсан элгэн хаданд нар, хүний нүүр (баг), хүн, буга, янгир зэрэг амьтдын дүрслэл бүхий хадны зургийн дурсгал бий.

Зүүн хацавчийн хадны зураг

Зүүн хацавчийн хадны зураг

9. Мангасын хүрээ хэмээх эртний хэрэм

Сумын төвөөс зүүн өмнө зүгт 75 орчим км зайд Номгон багийн нутагт нэгэн 135х140 м хэмжээтэй дөрвөлжин шороон далантай, түүний гадуур 600 м хэмжээтэй дугуй далан бүхий эртний хэрмийн үлдэгдэл бий. Энэ орчмоос төмөр шилбэт хүрэл зэв, ширмэн сүх, ваар савны хагархай зэрэг олддог бөгөөд судлаачид эдгээрт тулгуурлан хүннү гүрний үед хамаарна хэмээн үздэг байна.

Мангасын хүрээ хэмээх эртний хэрэм

10. Үрэлбэгийн палеонтологийн дурсгалт газар

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 40 орчим км зайд Баян багийн нутагт Үрэлбэ худаг хэмээх газар эртний ургамал, амьтны үлдэгдэл бүхий палеонтологийн олдворт газар бий.

Үрэлбэгийн палеонтологийн дурсгалт газар

11. Хуурай цавын палеонтологийн дурсгалт газар

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 55 орчим км зайд Баян багийн нутагт Хуурай цав худаг хэмээх газар эртний ургамал, амьтны үлдэгдэл бүхий палеонтологийн олдворт газар бий.

Хуурай цавын палеонтологийн олдворт газар

12. Хүрдэт агуйн бичээс

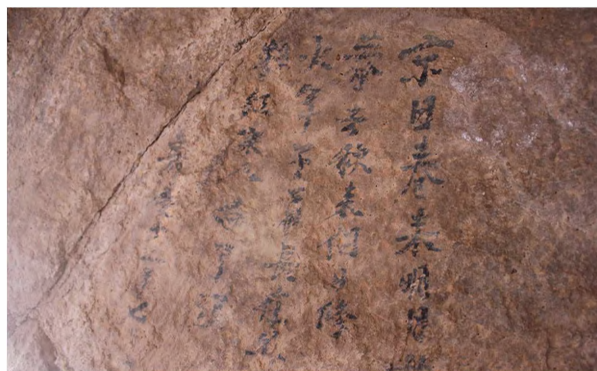
Сумын төвөөс баруун урд зүгт 65 орчим км зайд Жавхлант багийн нутагт Хүрдэт хэмээх нэгэн агуй бий. Тус агуйд нийт судалгаагаар 32 бүлэг хятад бичээс, нэг бүлэг монгол бичээс, нэг бүлэг төвд бичээсийг байна. Агуйн хятад бичээснүүд нь элч нарын тэмдэглэл худалдаачдын ашиг хонжоо, олзны тухай, гэр орон эх нутгаа санан дурссан агуулгатай аж. Харин монгол бичгийн ихэнх нь арилаад утга агуулга мэдэгдэхээ болсон байна.

Хүрдэт агуй

Хүрдэт агуйн бичээс

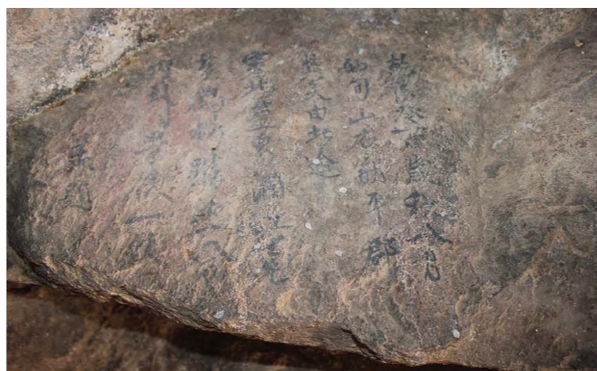
Хүрдэт агуйн бичээс

Хүрдэт агуйн бичээс

Хүрдэт агуйн бичээс

Хүрдэт агуйн бичээс

13. Цогцолын хийд

Сумын төвөөс зүүн өмнө зүгт 28 орчим км зайд Номгон багийн нутагт оршино. Ноён хутагт Данзанравжаагийн говь нутагт байгуулсан Галбын уулын гурван хийдийн нэг аж. Тус хийдийн одоо байгаа туурь үлдэгдлээс үзвэл нэлээд том дуган дацантай байсан аж. Хийдийн сүм дуганууд гурван хэсэг газар бөөн бөөнөөрөө тасарсан маягтай баригдсан байжээ.

Цогцолын хийдийн туурь

Цогцолын хийдийн туурь

Цогцолын хийдийн туурь

14. Шийр хайрханы хадны зураг

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 25 км орчим зайд Жавхлант багийн нутагт Шийр хэмээх шовх уулын орой хэсэгт ан гөрөө хийж буй анчдын зураг, тамга тэмдэг, ан амьтны дүрслэл зэргийг бөөгнөрүүлэн давхарлаж зурсан хадны сийлмэл зургийн баялаг дурсгал бий.

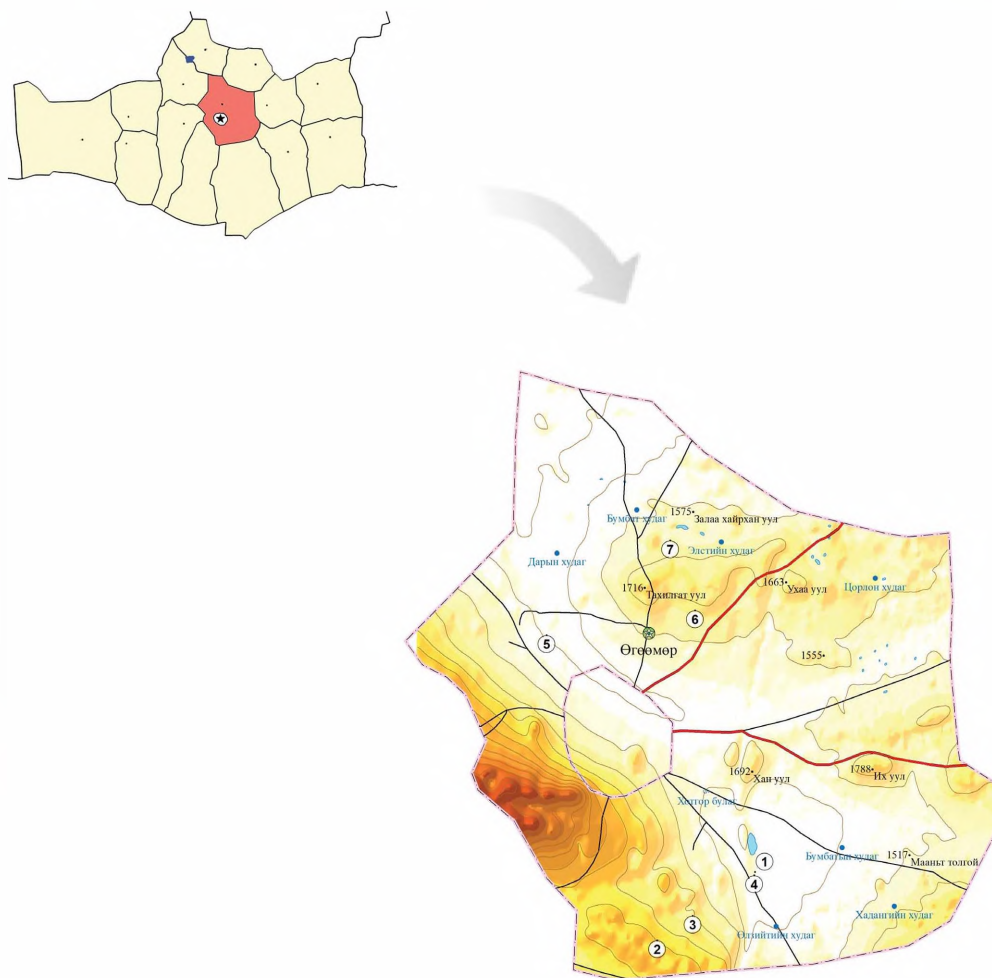
Шийр хайрханы хадны зураг

Шийр хайрханы хадны зураг

ХАНХОНГОР СУМ

Ханхонгор сум УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Шанхайн уулын хошуунаас салгаж байгуулагдсан. Тус сум 2018 оны байдлаар 9.9 мянган км² газар нутагтай, 2.2 мянган хүн амтай, 236.6 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Өгөөмөр суурин нь аймгийн төвөөс зүүн хойш 25 км зайтай оршдог.

1. Балгасны хийдийн туурь
2. Баруун булагийн адаг шар хороотын хадны зураг
3. Булаг хайрханы хиргисүүр
4. Годил балгас
5. Маанийн хийдийн туурь
6. Өгөөмөр хайрханы булш
7. Хүрэн овоотын бууцны хадны зураг

1. Балгасны хийдийн туурь

Сумын төвөөс өмнө зүгт 65 орчим км зайд Жаргалант багийн нутагт Баруун булагийн адаг шар хороотын хэмээн газар хадан цохионд янгир, буга, тэрэг, хүн болон хэд хэдэн тамга тэмдэг зэргийг дүрсэлсэн хадны сийлмэл зураг зургийн дурсгал байна.

Балгасны хийдийн туурь

2. Баруун булагийн адаг шар хороотын хадны зураг

Сумын төвөөс өмнө зүгт 65 орчим км зайд Жаргалант багийн нутагт Баруун булагийн адаг шар хороотын хэмээн газар хадан цохионд янгир, буга, тэрэг, хүн болон хэд хэдэн тамга тэмдэг зэргийг дүрсэлсэн хадны сийлмэл зураг зургийн дурсгал байна.

Баруун булагийн адаг шар хороотын хадны зураг

Баруун булагийн адаг шар хороотын хадны зураг

3. Булаг хайрханы хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн өмнө зүгт 60 орчим км зайд Жаргалант багийн нутагт орших Булаг хайрхан хэмээх уулын хормойгоор янз бүрийн хэлбэрийн дараастай хэд хэдэн булш байна.

Булаг хайрханы хиргисүүр

Булаг хайрханы хиргисүүр

4. Годил балгас

Сумын төвөөс зүүн өмнө зүгт 60 орчим км зайд Жаргалант багийн нутагт 4 тал шороон хэрэм байх бөгөөд нутгийн иргэд Годил балгас хэмээн нэрлэдэг байна.

Годил балгас

5. Маанийн хийдийн туурь

Сумын төвөөс баруун зүгт 25 орчим км зайд Мандах багийн нутагт нэгэн хийдийн туурь байх бөгөөд нутгийн иргэд Маанийн хийдийн туурь хэмээн нэрлэх бөгөөд одоо цөөн барилгын туур мэдэгдэх төдий болсон байна.

Маанийн хийдийн туурь

6. Өгөөмөр хайрханы булш

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 12 орчим км зайд Өгөөмөр багийн нутагт оройгоороо хадтай уулыг нутгийнхан Өгөөмөр хайрхан хэмээн нэрэлдэг. Тус уулын өвөр бэлээр цөөн тооны булш байх бөгөөд сүүлийн үед ихэнхийг нь тонож сүйтгэсэн байна.

Маанийн хийдийн туурь

Маанийн хийдийн туурь

7. Хүрэн овоотын бууцны хадны зураг

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 20 орчим км зайд Өгөөмөр багийн нутагт Хүрэн овоот хэмээх уулын орой дээр том үхэр хадны өмнө талд том буга, янгир зэргийг дүрсэлсэн хадны сийлмэл зураг байна.

Хүрэн овоотын бууцны хад

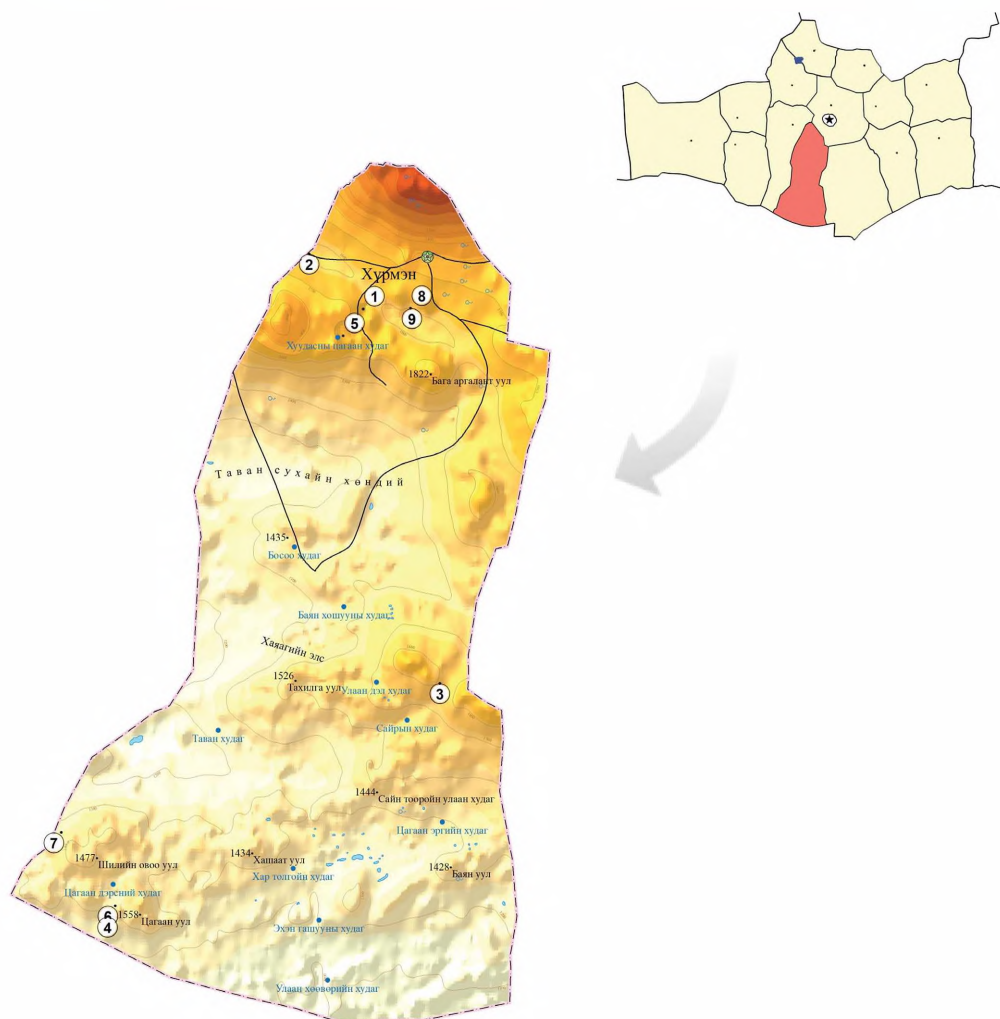
Хүрэн овоотын бууцны хадны зураг

Хүрэн овоотын бууцны хадны зураг

ХҮРМЭН СУМ

Хүрмэн сум УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Гурвансайхан уулын хошуунаас салгаж байгуулагдсан. Тус сум 2018 оны байдлаар 12.3 мянган км² газар нутагтай, 1.6 мянган хүн амтай, 142.7 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Хүрмэн суурин нь аймгийн төвөөс баруун урагш 62 км зайтай оршдог.

1. Бардан Чандманы булш
2. Уул жаргалантын хийдийн туурь
3. Хөшөөтийн булш
4. Цагаан уулын хийдийн туурь
5. Шар дэлийн хадны зураг, булш, зэл чулуу
6. Шар шивээ
7. Шивээ хатавч буюу Чингисийн далан
8. Шивээ хатавчийн суурин
9. Шилүүстэйн хийдийн туурь

1. Бардан Чандманы булш

Сумын төвөөс баруун зүгт 25 км орчим зайд Хүрмэн багийн нутагт орших нэгэн намхан уулыг нутгийн иргэд Бардан Чандмань хэмээн нэрлэх бөгөөд уг уулын оройд орших овооны эргэн тойронд болон уулын бэлээр хүрлийн үеийн дугуй дараастай булш, шоргоолжин булш бий.

Бардан Чандманы булш

2. Уул жаргалантын хийдийн туурь

Сумын төвөөс баруун зүгт 30 км орчим зайд Хүрмэн багийн нутагт нэгэн хийдийн туурь орших нутгийн иргэд Уул жаргалантын хийдийн туурь хэмээн нэрэлдэг байна.

Уул жаргалантын хийдийн туурь

Уул жаргалантын хийдийн туурь

3. Хөшөөтийн булш

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 110 км орчим зайд Жанжин багийн нутагт орших Хөшөөт хэмээх газар, эртний голын сайр, хоёр талын эрэг орчмоор 10 гаруй шоргоолжин булш бий.

Хөшөөтийн булш

4. Цагаан уулын хийдийн туурь

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 158 км орчим зайд Жанжин багийн нутагт орших Цагаан уул заставын урд нэгэн хийдийн туурь бий. Уг хийдийн туурийг нутгийн иргэд Цагаан уулын хийдийн туурь хэмээн нэрлэх ажээ.

Цагаан уулын хийдийн туурь

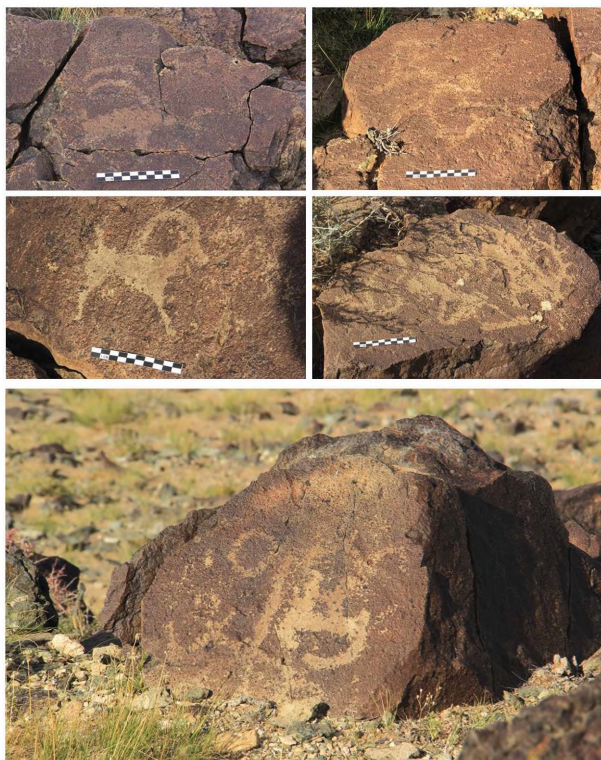
Цагаан уулын хийдийн туурь

5. Шар дэлийн хадны зураг, булш, зэл чулуу

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 26 км орчим зайд Тулга багийн нутагт орших Шар дэл хэмээх орой хэсгээрээ хадтай намхан толгойн хаданд хүн, тамга тэмдэг, янгир, буга зэрэг амьтдыг сийлсэн хадны зургууд байх бөгөөд мөн уг толгойн бэлд дөрвөлжин булш болон олон тооны жижиг чулуугаар зэл чулуу босгожээ.

Шар дэлийн булш

Шар дэлийн хадны зураг

6. Шар шивээ

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 155 км орчим зайд Жанжин багийн нутагт орших Цагаан уулын заставаас хойш 3 км зайд орших харуулын шивээ бүхий дурсгалт газрыг нутгийн иргэд Шар шивээ хэмээн нэрлэдэг.

Шар шивээ

7. Шивээ хатавч буюу Чингисийн далан

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 152 км орчим зайд Жанжин багийн нутагт орших Шивээ хатавч хэмээх газарт олон арван км үргэлжилсэн хэрэм байх бөгөөд Чингисийн далан хэмээх нутгийн иргэд нэрлэдэг.

Шивээ хатавч буюу Чингисийн далан

Шивээ хатавч буюу Чингисийн далан

8. Шивээ хатавчийн суурин

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 160 км орчим зайд Жанжин багийн нутагт 4 тал хэрэм бий. Үүнийг нутгийн иргэд Шивээ хатавчийн суурин хэмээн иргэд нэрлэдэг.

Шивээ хатавчийн суурин

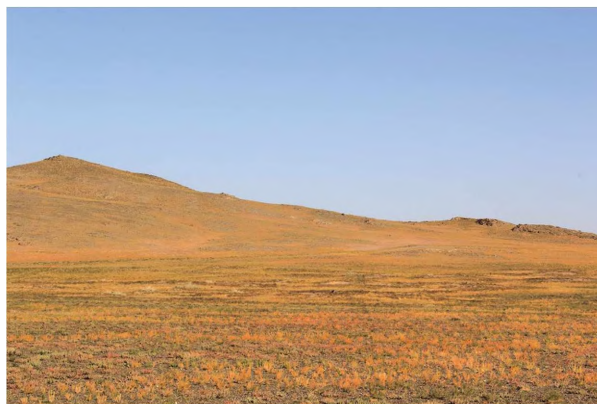
Шивээ хатавчийн суурин

9. Шилүүстэйн хийдийн туурь

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 12 км орчим зайд Хүрмэн багийн нутагт орших Хүрмэн уулын өвөрт орших нэгэн хийдийн туурийг Шилүүстэйн хийдийн туурь хэмээн нутгийн иргэд нэрлэх ажээ. Уг хийдийн туурь нь дээр үед Сайн ноён хан аймгийн Балдан засгийн хошууны харьяанд багтдаг байсан бөгөөд тус хийд нь гурван дуган, нэг дацан, 100 гаруй лам, хоёр жастай байжээ.

Шилүүстэйн хийдийн туурь

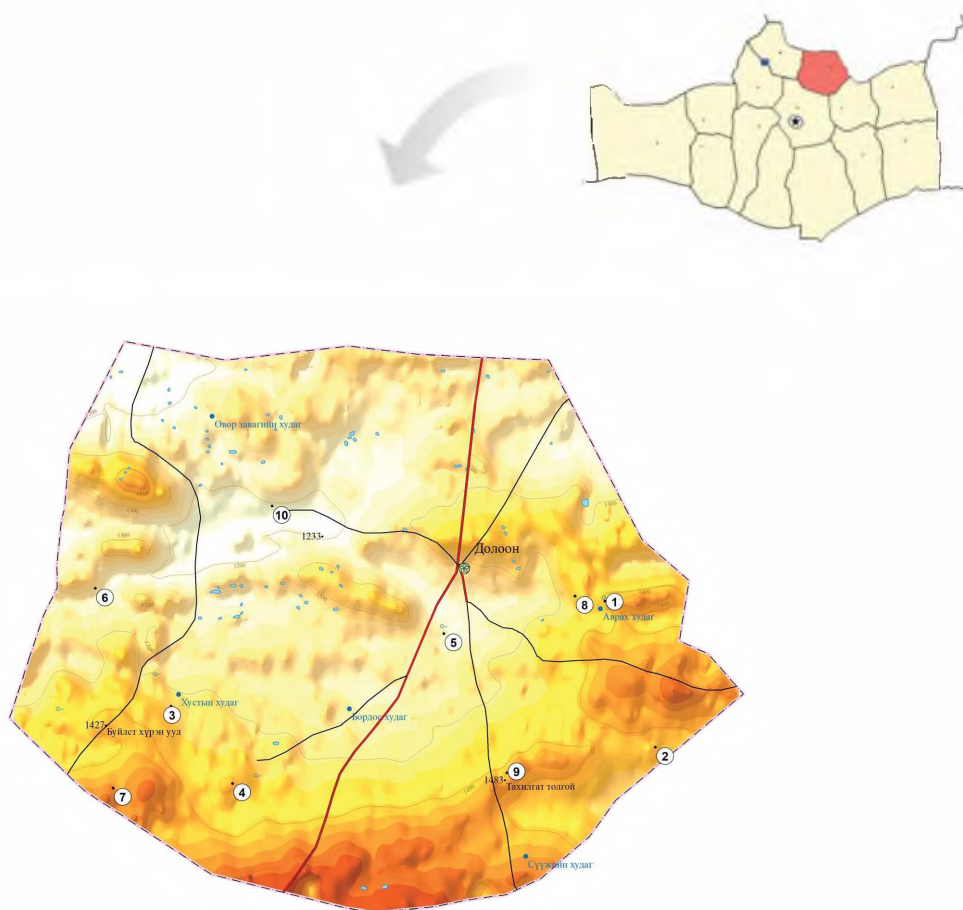
Шилүүстэйн хийдийн туурь

Шилүүстэйн хийдийн туурь

ЦОГТ-ОВОО СУМ

Цогт-Овоо сум 1959 онд байгуулагдсан. Тус сум 2018 оны байдлаар 6.5 мянган км² газар нутагтай, 1.6 мянган хүн амтай, 140.1 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Долоон суурин нь аймгийн төвөөс зүүн урагш 117 км зайтай оршдог.

1. Аврахын хийдийн туурь
2. Бор овооны Намдайн монгол булш
3. Бурхантын булш
4. Бүргэд дэлийн хадны зураг
5. Дугшихын суурин
6. Дундаа чулуутайн хүннү булш
7. Зараа толгойн хадны зураг, булш, руни бичээс
8. Манханы арын булш, агуйн зосон зураг
9. Тахилгат хайрханы булш
10. Тогоонтөмөр хааны хэмээх хэрмийн үлдэгдэл
11. Хороот дэлийн хадны зураг

1. Аврахын хийдийн туурь

Сумын төвөөс зүүн өмнө зүгт 23 орчим км зайд Бортээг багийн нутагт Аврахын усны хойно багахан толгодын энгэр бэлээр нэгэн хийдийн туурь бий бөгөөд нутгийнхан Аврахын хийдийн туурь хэмээн нэрэлдэг байна. Тус хийдийн бүх байшин нурж сүйдсэнээс одоо ганц суваргын нуранги үлдэж хоцорчээ.

Аврахын хийдийн туурь

2. Бор овооны Намдайн монгол булш

Сумын төвөөс зүүн өмнө зүгт 38 орчим км зайд. Бортээг багийн нутагт Бор овооны намхан толгодын энгэрээр зууван дугуй болон битүү чулуун дараастай дунд хэрийн хэмжээтэй 20 гаруй булш бүхий оршуулгын газар бий.

Бор овооны булш

Бор овооны булш

3. Бурхантын булш

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 48 орчим км зайд Найз багийн нутагт хадархаг өндөр уулын өмнө хормойгоор дөрвөлжин хүрээтэй хиргисүүр болон дугуй чулуун дараастай хэд хэдэн булш бүхий булш оршуулгын цогцолбор дурсгал байна. Эндхийн ихэнх булш тоногдож анхны хэлбэр төрхөө алджээ.

Бурхантын булш

Бурхантын булш

Бурхантын булш

4. Бүргэд дэлийн хадны зураг

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 47 орчим км зайд Найз багийн нутагт орших дэл хадны оройгоор сүрэг адуу, хэвтэж байгаа бололтой тэмээ, зээр, морьтой ан хийж буй хүн болон цөөн тамга тэмдгийг дүрсэлсэн хадны зургийн дурсгал бий.

Бүргэд дэлийн хадны зураг

Бүргэд дэлийн хадны зураг

Бүргэд дэлийн хадны зураг

5. Дугшихын суурин

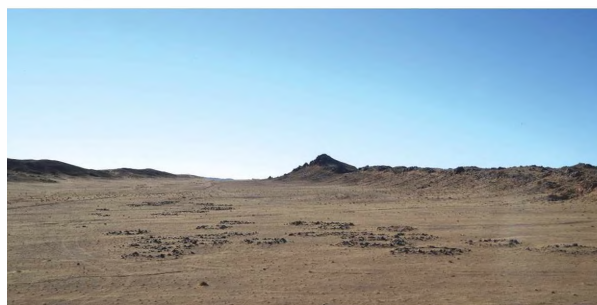
Сумын төвөөс зүүн өмнө зүгт 10 орчим км зайд Найз багийн нутагт Дугшихын тал хэмээн газар эрт цагт тариалан эрхэлж байсан ор мөр бүхий газар бий. Энэ орчим барилга байгууламжийн үлдэгдэл нэлээд байхын зэрэгцээ ваар савны хагархай олддог байна.

Дугшихын суурин

6. Дундаа чулуутайн хүннү булш

Сумын төвөөс баруун зүгт 55 орчим км зайд Найз багийн нутагт Дундаа чулуутай хэмээх газар хүннүгийн 40 орчим булш бүхий оршуулгын газар бий. Оршуулгын газар 4 бүлэг болж өргөргийн дагуу сунасан байдалтай.

Дундаа чулуутайн хүннү булш

Дундаа чулуутайн хүннү булш

7. Зараа толгойн хадны зураг, булш, руни бичээс

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 60 орчим км зайд Найз багийн нутагт багахан дэл хадыг нутгийнхан Зараа хэмээн нэрлэдэг байна. Энэ дэл хадны өмнө талаар дугуй дараастай хэд хэдэн том булш байх бөгөөд дэлийн хаданд янгир, тэмээ унасан хүн, тэрэг, адуу зэрэг баялаг хадны зургийн дурсгал байхын зэрэгцээ нэг мөр эртний руни бичээс бий.

Зараа толгойн булш

Зараа толгойн хадны зураг

Зараа толгойн хадны зураг, руни бичээс

8. Манханы арын булш, агуйн зосон зураг

Сумын төвөөс зүүн өмнө зүгт 17 орчим км зайд Бортээг багийн нутагт Манхан хэмээх уулын аршилд хойшоо харсан өндөр амтай агуйн туурганд ихэд бүдгэрсэн улаан зосон зураг байна.

Манханы арын булш

Манханы агуйн зосон зураг

Манханы агуйн зосон зураг

9. Тахилгат хайрханы булш

Сумын төвөөс баруун өмнө зүгт 31 орчим км зайд Бортээг багийн нутагт Тахилгат нэртэй хадархаг өндөр уулын хормойгоор битүү чулуун болон цагираг хэлбэрийн дараастай том жижиг 10 гаруй булш бий.

Тахилгат хайрханы булш

10. Тогоонтөмөр хааны хэмээх хэрмийн үлдэгдэл

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 65 км орчим зайд Найз багийн нутагт Хороот дэл хэмээх хойноос урагш чиглэлтэй дэлээ хадан ааргуудын голд хүрэн бор өнгийн хадны дээд талд аргаль, янгир, зээр, гөрөөс, буга, адуу зэргийн олон төрлийн амьтан сийлсэн хадны зургууд байна.

Тогоонтөмөр хааны хэмээх хэрмийн суурин

Тогоонтөмөр хааны хэмээх хэрмийн суурин

11. Хороот дэлийн хадны зураг

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 65 км орчим зайд Найз багийн нутагт Хороот дэл хэмээх хойноос урагш чиглэлтэй дэлээ хадан ааргуудын голд хүрэн бор өнгийн хадны дээд талд аргаль, янгир, зээр, гөрөөс, буга, адуу зэргийн олон төрлийн амьтан сийлсэн хадны зургууд байна.

Хороот дэл

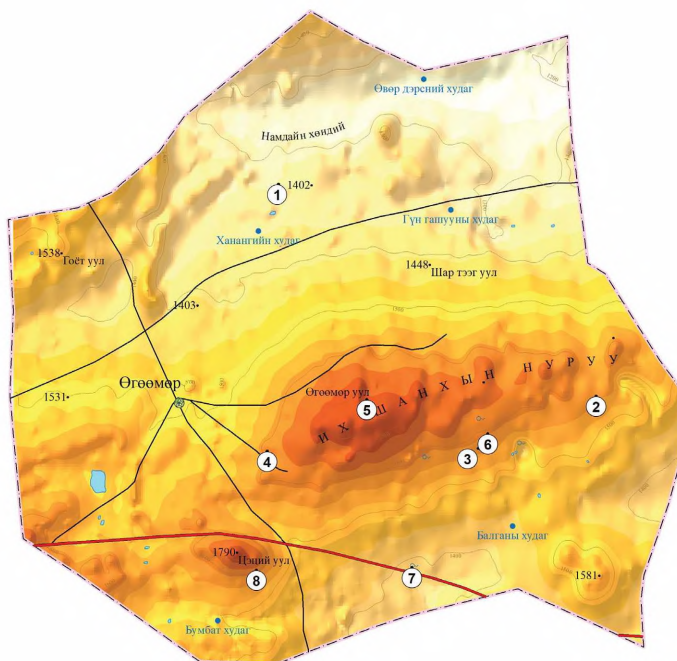
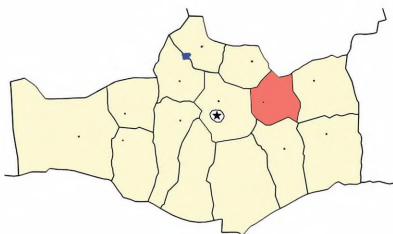
Хороот дэлийн хадны зураг

Хороот дэлийн хадны зураг

ЦОГЦЭЦИЙ СУМ

Цогтцэций сум УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Шанхайн уулын хошуунаас салгаж байгуулагдсан. Тус сум 2018 оны байдлаар 7.2 мянган км² газар нутагтай, 4.1 мянган хүн амтай, 135.1 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Өгөөмөр суурин нь аймгийн төвөөс баруун хойш 95 км зайтай оршдог.

1. Авдрант уулын булш, зэл чулуу
2. Арслан цагаан толгойнбулш
3. Гашуун хар дэлийн палеонтологийн олдворт газар
4. Зараа уулын булш, зэл чулуу
5. Өгөөмөр хайрханы булш
6. Сайн дэрсний хийдийн туурь
7. Хээрийн булагийн хэрэм
8. Цэций уулын булш

1. Авдрант уулын булш, зэл чулуу

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 32 км зайтай орших Авдрант хэмээх уулын өвөр, ар бэлээр эргэн тойрон 20 гаруй дөрвөлжин булш, 3 газар зэл чулуу бий.

Авдрант уулын булш

Авдрант уулын булш

Авдрант уулын булш

2. Арслан цагаан толгойн булш

Сумын төвөөс зүүн зүгт 63 км орчим зайд Дэлгэх багийн нутаг цагаан чулуулаг, хад асга бүхий тогтоцтой Арслан цагаан уул хэмээх газар уулынхаа өвөр бэл, энгэр, хадан цохионы дэргэд, ар бэлээр дөрвөлжин булш, шоргоолжин булш 20 гаруй ширхэг булш бий.

Арслан цагаан толгойн булш

3. Гашуун хар дэлийн палеонтологийн олдворт газар

Сумын төвөөс зүүн урагш 45 орчим км зайд Дэлгэх багийн нутаг, Цавчирын уснаас баруунтаа 2 орчим км, Гашууны хар дэлээс зүүн урагш хойноос урагш түрж тогтсон жижиг хамар дээр эртний амьтдын эрүү, чөмөг гэх мэт олон чулуужсан яс олддог.

Гашуун хар дэлийн палеонтологийн олдворт газар

4. Зараа уулын булш, зэл чулуу

Сумын төвөөс зүүн урагш 15 орчим км зайтай орших Зараа хэмээх уулын өвөр бэлээр дөрвөлжин булш, дугуй булшнууд бий бөгөөд тэр орчимд хэд хэдэн тахилын байгууламжууд байна.

Зараа уулын булш

5. Өгөөмөр хайрханы булш

Сумын төвөөс зүүн зүгт 28 орчим км-т орших хад чулуу ихтэй уулыг Өгөөмөр гэдэг. Нутгийн ард иргэд энэ уулыг “Өгөө хайрхан” гэж авгайлан нэрлэдэг ба тус сумын тахилгатай уул аж. Өгөөмөр уулын энгэр бэлээр дугуй дараастай булш цөөнгүй бий. Мөн уулын зүүн бэлд баруун урдаас зүүн хойш цувуулан суулгасан 5 эгнээ зэл чулуу байна.

Өгөөмөр хайрханы булш

Өгөөмөр хайрханы булш, зэл чулуу

6. Сайн дэрсний хийдийн туурь

Сумын төвөөс зүүн зүгт 46 орчим км зайд Дэлгэх багийн нутаг Сайн Дэрс хэмээх газар, Майнтай овооны өвөр бэлд 12 ширхэг барилгын суурь, 4 ширхэг гэрийн буурь бүхий хийдийн туурь байж. Барилгыг чулуугаар суурь засаж, түүхий тоосго болон хөх өнгийн тоосго өрж, гэрийн буурийг чулуугаар барьж байгуулжээ.

Сайн дэрсний хийдийн туурь

Сайн дэрсний хийдийн монгол бичээстэй хад

Сайн дэрсний хийдийн монгол бичээс

7. Хээрийн булагийн хэрэм

Сумын төвөөс зүүн урагш 43 орчим км зайл, Хээрийн Ухаагийн баруун хөндийд, Задгайтын усны зүүн талд эртний нэгэн шороон хэрэм байна. Хэрэм нь дөрвөлжин хэлбэртэй бөгөөд өмнө талдаа үүдтэй байжээ. Хэрмийн дотор талд барилга байшин байсан гэх ор мөр мэдэгдэхгүй юм. Хэрмийн урд талын шороон далан 116 м, зүүн талын далан 130 м, хойд талын далан 131 м, баруун талын далан 133 м байх бөгөөд өмнө талдаа 17 м хаалга үүд байсан тасархай хэсэгтэй байв.

Хээрийн булагийн хэрэм

Хээрийн булагийн хэрэм

хээрийн булагийн хэрэм

8. Цэций уулын булш

Сумын төвөөс зүүн урагш 30 гаруй км орчим зайд Дэлгэх багийн нутаг Цэций хэмээх уулын өвөр бэлээр битүү дугуй болон цагираг дараастай эртний булш цөөнгүй байна.

Цэций уулын булш

Цэций уулын булш

Цэций уулын булш

Өмнөговь аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт

Баяндалай сум

1. Адгийн задгайн булш
2. Адгийн уулзварын булш
3. Байшингийн хийдийн туурь
4. Баян төхөмийн гэрэлт хөшөө
5. Баянзүрхийн хадны зураг
6. Бүх ивээгт хийдийн туурь
7. Дэндгэр халцгайтын хадны зураг
8. Жаргалантын хийдийн туурь
9. Зүлэгтийн бичээс
10. Морин толгойн булш
11. Өндөр зээгийн хиргисүүр
12. Тойрмын дэнжийн булш
13. Бүйлсэнгийн түвд бичээс
14. Хавцгайтын хиргисүүр
15. Хавцгайтын хэнгэрэгийн булш, хиргисүүр
16. Хар чулуутын хиргисүүр
17. Хөх толгойн хүннү булш
18. Хүрэн овооны Хөшөөт дөрвөлжингийн булш
19. Цагаан дэрсний хийдийн туурь
20. Цагаан маанийн дурсгал

Баян-овоо

1. Долоон сүмийн хийдийн туурь
2. Оцон Мааньтийн дурсгалт газар
3. Сайрын балгас
4. Тогоо хайрханы булш
5. Хацавчийн хадны зураг
6. Шар дэлийн хийдийн туурь
7. Налихын хийдийн туурь
8. Хөшөөтийн бууцны зэл чулуу
9. Хар хармагтайн харуулын шивээ
10. Баян хошууны булш
11. Баян хошууны хадны зураг
12. Хөшөөтийн амны хөшөө чулуу

Булган сум

1. Авдрантын палеонтологийн олдворт газар
2. Алаг тээгийн палеонтологийн олдворт газар
3. Баянзагын дурсгалт газар
4. Булагтайн хадны зураг
5. Төгрөгийн ширээгийн дурсгалт газар
6. Хавцгайтын хадны зураг
7. Хадат рашааны бичээс
8. Хөрхийн Цоорхой
9. Цахиуртын хөндийн чулуун зэвсгийн дурсгалт газар

Гурвантэс

1. Банзарт хайрханы хадны зураг
2. Баруун уужмын Дээд толгойн хадны зураг
3. Бунхны суварга
4. Бүгийн цавын палеонтологийн олдворт газар
5. Гоёотын хийдийн туурь
6. Гэцлийн усны хадны зураг
7. Зүүн уужмын хийдийн туурь
8. Наранбулагийн хадны зураг
9. Нарандаагийн палеонтологийн олдворт газар
10. Нэмэгтийн палеонтологийн олдворт газар
11. Овоон усны дурсгал
12. Овоотын хийдийн туурь
13. Тамгатын хадны зураг
14. Хадатын булш
15. Хадатын гашууны булш
16. Хадатын шивээ хэмээх дурсгал
17. Хайчин уулын палеонтологийн олдворт газар
18. Хонгилын палеонтологийн олдворт газар
19. Хэрмэн цавын палеонтологийн олдворт газар
20. Хясаа толгойн палеонтологийн олдворт газар
21. Эрдэнэ хайрханы хадны зураг, булш

Даланзадгад

1. Аргалийн хөшөө
2. Буурын хөшөө
3. Хайгуулчин баримал

4. Хургачны баримал
5. Хүүгээ тэвэрсэн эх

Мандал-овоо

1. Авдрантын булш
2. Алгуй Улаан цав
3. Ботготой ингэ уран баримал
4. Морьт хөвийн бичээс
5. Тээгийн хар дэлийн хадны зураг
6. Ханын хэцийн хүрэн тэмээ
7. Ханын цагаан суварга хэмээх хийдийн туурь
8. Харуулын шивээ
9. Хулгар хайрханы хиргисүүр
10. Хүндэтгэлийн самбар
11. Шар усны хурлын туурь

Манлай

1. Бадрахын амны хадны зураг
2. Баянбулагийн амны дурсгалт газар
3. Г.Дэмүүлийн хөшөө
4. Засгийн шүтээний хийдийн туурь
5. Их-Өлзийт гэрэлт хөшөө
6. Манлайн баясгалант овоо
7. Могойт уулын палеонтологийн олдворт газар
8. Д.Нанзадын хөшөө
9. Хавцгайтын хадны зураг
10. Ханбогд хайрханы овоо
11. Шар цавын палеонтологийн олдворт газар

Ноён сум

1. Арвижихын хадны зураг
2. Ацат ухаагийн хадны зураг
3. Ганзагатын чулуун зэвсгийн дурсгалт газар
4. Дунд хоргын шар давааны хадны зураг
5. Завсарын амны хадны зураг
6. Ихэр гашууны хадны зураг, булш
7. Сайн сарын булш
8. Толь хад
9. Хаягтайн хадны зураг
10. Хоргийн эхний хадны зураг
11. Хөх дугуй хадны зураг

Номгон сум

1. Алтны харын булш
2. Ар гүний бууц
3. Баянбулагийн туурь
4. Богийн уулзварын булш
5. Булшт хэмээх газар орших булш
6. Гурван бичигтийн хадны зураг
7. Даянч ламын хийдийн туурь
8. Задгайтын булш
9. Их номгоны тахилын онгон
10. Их өвгөн уулын хадны зосон зураг
11. Мандал хайрханы булш
12. Могойн хөшөө чулуут болон
13. Модон шандны Хар толгойн зэл чулуу, хүннү булш
14. Морин хүрнгий булш
15. Оорцог харын хүннү булш
16. Сангийн далай хийд
17. Сэтлэхийн цагаан нурууны булш
18. Тоонотын салаагийн усны /Хахуул/ хадны зураг.
19. Улаан хадны бууц дахь хадны зураг
20. Улаан эргийн хийдийн туурь
21. Уртын амны дурсгал
22. Уртын хөтлийн хөшөө чулуу
23. Уушгийн шоргоолжин булш
24. Хар балгасны шивээ
25. Хөшөөтийн зэл чулуу
26. Хөшөөтийн хайрханы булш
27. Цагаан дэрсний хадны зураг
28. Цагаан усны голын хадны зураг
29. Цатгалан хармагтай хадны зураг булш
30. Чингисийн далан
31. Шандын зэл чулуу

32. Эрүү тойгийн палеонтологийн дурсгалт газар
33. Эхийн ширээгийн булш
34. Эхэн загийн хийдийн туурь

Сэврэй сум

1. Баян овооны хадны зураг
2. Гурван баатрын хадны зураг
3. Гүн худагийн амны булш
4. Гүн худагийн амны булш
5. Данжаад толгойн дурсгал
6. Дулаан уулын булш
7. Жаргалантын хадны зураг
8. Задгай шандын булш
9. Наран булагийн бичээс
10. Өндөр толгойн хадны зураг, булш
11. Сайрын усны хадны зураг
12. Улаан сайрын маанийн үсэг
13. Хавцгайтын булш, хиргисүүр
14. Хар толгойн хадны зураг
15. Хоолтын хийдийн туурь
16. Цагаан суварга
17. Цагаан усны баганын суурь
18. Шар хошууны хадны зураг
19. Эрээн адууны хиргисүүр

Ханбогд сум

1. Агуйн хийд
2. Алаг Баяны хийд
3. Бага модны хийдийн туурь
4. Байшин цавын палеонтологийн дурсгалт газар
5. Баянхөөвөрийн хүн чулуун хөшөө
6. Гурван зээрдийн агуй
7. Гялаан дэлийн цогцолбор газар
8. Далайн дуулга уулын хадны зураг
9. Дэмчигийн хийд
10. Жавхлант хайрханы хадны зураг
11. Зүрх уулын чулуу олдворлож байсан газар
12. Зүүн хацавчийн хадны зураг
13. Мангасын хүрээ
14. Үрэлбэгийн палеонтологийн дурсгалт газар
15. Саран хөхөө жүжгийн зуны ордны туурь
16. Ханбогд хайрханы овоо
17. Хуурай цавын палеонтологийн дурсгалт газар
18. Хүрдэт агуйн бичээс
19. Цагаан толгойн хадны зураг
20. Цагаан толгойн хийдийн туурь
21. Цогцолын хийд
22. Шийр хайрханы хадны зураг
23. Эрээтийн хийдийн туурь

Ханхонгор сум

1. Балгасны хийдийн туурь
2. Булаг хайрханы хиргисүүр
3. Годил балгас
4. Маанийн хийдийн туурь
5. Өгөөмөр хайрханы булш
6. Хуянгийн хөшөө хэмээх овоо
7. Хүрэн овоотын хадны зураг
8. Шар хороотын бууцны хадны зураг
9. Эцэг малын хөшөө

Хүрмэн сум

1. Байшинт уулын Чингисийн далан
2. Бардан Чандманы булш
3. Баян овооны хиргисүүр
4. Баян өндөрийн булш
5. Баян уулын булш хиргисүүр
6. Их уулын өвөр далангийн булш
7. Их уулын хадны зураг
8. Уул жаргалантын хийдийн туурь
9. Хацавчийн шивээ
10. Хашаатын зэл чулуу
11. Хөшөөтийн дөрвөлжин булш
12. Хөшөөтийн шоргоолжин булш

13. Хүрмэн уулын булш хиргисүүр
14. Хэрмэн өндөрийн дурсгал
15. Цагаан уулын хийдийн туурь
16. Шар дэлийн хадны зураг, булш, зэл чулуу
17. Шар шивээ
18. Шивээ хатавч буюу Чингисийн далан
19. Шивээ хатавчийн суурин
20. Шилүүстэйн хийдийн туурь

Цогт-овоо сум

1. Аврахын задгайн амны зэл чулуу, дөрвөлжин булш
2. Аврахын хийдийн туурь
3. Алтангийн зэл чулуу
4. Бага алагын булш
5. Баян харын баруун үзүүрийн булш
6. Билгэхийн амны усны шоргоолжин булш
7. Бичигт бууцны маанийн үсэг
8. Бор овоогийн булш
9. Бурхантын булш
10. Бүргэд дэлийн хадны зураг
11. Дугшихын суурин
12. Дундаа чулуутайн хүннү оршуулга
13. Зараа толгойн хадны зураг, булш, руни бичээс
14. Манханы арын булш, агуйн зосон зураг
15. Манханы зүүн үзүүрийн зэл чулуу
16. Оройн шар зэл чулуу
17. Өгөөмөрийн булш /Хосын бууц/
18. Сүүжийн баруун хар овооны зэл чулуу, хүннү булш
19. Тахилгат хайрханы булш
20. Ташгай
21. Үнхэлцгийн хар булш
22. Үсэр нүдэнгийн булш
23. Хашаатын амны (Зүүн хацар) төвөд бичээс, хадны зураг
24. Хирсийн арын тойрмын булш
25. Холбоо толгойн хадны зураг
26. Хороот дэлийн хадны зураг
27. Хөх шандын ам (Дэл)-ийн шоргоолжин булш
28. Хөх шандын Элстэйн ам
29. Хуримтын хүрэн дэлийн шоргоолжин булш
30. Хүж хадны булш
31. Хүрзэн хадны булш
32. Хярын гучмнгийн Шар цохионы бууцны зэл чулуу
33. Цагаан толгойн Хайлсан бууцны булш
34. Цэцгэрийн усны хөшөө чулуу
35. Шар цохионы булш
36. Ширүүн (аргалын ус)-ны булш
37. Шорвогийн салаагийн төвөд бичиг
38. Ээвэр харын хадны зураг

Цогтцэций сум

1. Агуйтын хүрээний зэл чулуу
2. Булштын шугамын булш
3. Гашуун хар дэлийн палеонтологийн олдворт газар
4. Зараа уулын булш, зэл чулуу
5. Луун товогийн палеонтологийн олдворт газар
6. Мөхгөцгийн сайрын зэл чулуу
7. Өгөөмөр хайрханы булш
8. Сайн бичигтийн хийдийн туурь
9. Сайн дэрсний хийдийн туурь
10. Сэвхүүлийн зэл чулуу
11. Сэвхүүлийн комууны туурь
12. Тоглоомтын өндөрийн булш, зэл чулуу
13. Хатан ухаангийн булш
14. Хэрмэн хошууны хэрэм
15. Хээрийн булагийн хэрэм
16. Цэций уулын булш

Товчилсон үгийн тайлал

АДХ	Ардын Депутатуудын Хурал
АИХ	Ардын Их Хурал
АНУ	Америкийн Нэгдсэн Улс
БНМАУ	Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улс
БНПАУ	Бүгд Найрамдах Польш Ард Улс
БНХАУ	Бүгд Найрамдах Хятад Ард Улс
БСШУЯ	Боловсрол, Соёл, Шинжлэх Ухааны Яам
ЗДТГ	Засаг Даргын Тамгын Газар
ЗСБНХУ	Зөвлөлт Социалист Бүгд Найрамдах Холбоот Улс
ИКОМОС	/ICOMOS буюу International Council on Monuments and Sites/ Хөшөө дурсгал болон дурсгалт газрыг хамгаалах Олон Улсын Зөвлөл
ИТХ	Иргэдийн Төлөөлөгчдийн Хурал
МЗТСХЭ	Монгол Зөвлөлтийн Түүх Соёлын Хамтарсан Экспедици
МУБИС	Монгол Улсын Боловсролын Их Сургууль
МУИС	Монгол Улсын Их Сургууль
МХГ	Мэргэжлийн Хяналтын Газар
МХЗЭ	Монголын Хувьсгалт Залуучуудын Эвлэл
НҮБ	Нэгдсэн Үндэсний Байгууллага
НШУС	Нийгмийн Шинжлэх Ухааны Сургууль
ОХУ	Оросын Холбооны Улс
САА	Сангийн Аж Ахуй
СнЗ	Сайд нарын Зөвлөл
ССАЖЯ	Соёл, Спорт, Аялал Жуулчлалын Яам
СӨҮТ	Соёлын өвийн үндэсний төв
УБХ	Улсын Бага Хурал
УИХ	Улсын Их Хурал
УНБМС	Улсын Нэгдсэн Бүртгэл-Мэдээллийн Сан
ШУА	Шинжлэх Ухааны Академи
ШУХ	Шинжлэх Ухааны Хүрээлэн
ЭСЯ	Элчин Сайдын Яам
ЮНЕСКО	/UNESCO буюу United Nations Educational, Scientific, and Cultural Organization/ Нэгдсэн Үндэсний Байгууллагын Боловсрол, Шинжлэх ухаан, Соёлын байгууллага

Амартүвшин Ч., Батдалай Б. Ханбогд сумын нутаг дахь археологийн дурсгал: Булш оршуулгын дурсгал. Ханбогдын түүх, соёлын өв. УБ., 2014

Амартүвшин Ч., Галдан Г. Гурван Шовгор уулын хадны зураг // Археологийн судлал. Том XVI. Fasc 4. УБ., 2008

Амартүвшин Ч., Гантулга Ж., Гарамжав Д. Мангасын хүрээ хэмээх нэгэн шороон хэрмийн тухай // Acta Historica Mongolica. Tomus X. Fasc.5, УБ., 2009

Амартүвшин Ч., Гүнчинсүрэн Б., Ерөөл-Эрдэнэ Ч., Гантулга Ж., Амгалантөгс Ц., Жаргалан Б. Ухаа худагт хийсэн археологийн малтлага судалгааны үр дүн // Археологийн судлал Том (VI) XXVI. Fasc.11. УБ., 2008

Анхсанаа Г. Өмнөговь аймгийн нутгаас олдсон хадны зосон зургийн шинэ дурсгал // Mongolian Journal of Anthropology Archaeology and Ethnology. Official Journal of the National University of Mongolia. Volume 4 №.1(312) December 2008

Анхсанаа Г. Цагаан усны голын хадны зураг // Археологийн судлал. Том XXXVI. Fasc 7. УБ., 2017

Батдалай Б., Батзориг О. Ханбогд сумын нутагт шинээр олдсон хадны зургийн тухай // Археологийн судлал Том XXXIII. Fasc.9. УБ., 2013

Батболд Н. Монголын говийн бүсийн хадны зургийн судалгаа. УБ., 2014

Батзориг О. Өмнөговьос шинээр олдсон хоёр хүн чулуу // Археологийн судлал Том XXXIII. Fasc.19. УБ., 2013

Баттулга Ц. Монголын руни бичгийн бага дурсгалууд // Corpus scriptorum. Tom.I, УБ., 2005

Баттулга Ц., Бямбадорж С. Хадны зургийн хам өгүүлэмжит зарим өвөрмөц дүрслэлийн тухай. // Оюуны хэлхээ 2013.I (09) Fasc 4. УБ., 2013

Баяр Д., Эрдэнэбат У. Монголын эзэнт гүрний үед холбогдох нэгэн ховор дурсгал // Studia Archaeologica. Tomus XX. Fasc.8, Улаанбаатар, 2000

Баярсайхан Ж., Баярхүү Н. Их Өлзийт уулын түрэг бичээс // Нүүдэлчдийн өв судлал. Том XVI. Fasc 10. УБ., 2015

Волков В.В. Эртний монгол булш // БНМАУ-ын ШУА-ийн мэдээ. №4, УБ., 1960

Гарамжав Д. Хан уулын хадны зураг // Археологийн судлал. Том. XI. Fasc. 7. УБ., 1986

Дорж Д., Новгородова Э.А. Петроглифы Монголии. УБ., 1975

Идэрхангай Т. Өмнөговь аймгийн Номгон сумын зарим бүс нутагт явуулсан археологийн хайгуул судалгааны ажлын урьдчилсан үр дүнгээс // Улаанбаатарын их сургууль Нийгмийн ухааны факультет. Нийгмийн шинжлэх ухааны эрдэм шинжилгээний бичиг. №5(4) УБ., 2009

Монгол нутаг дахь түүх соёлын дурсгал (Сэдэвчилсэн лавлах) УБ., 1999

Монголын сүм хийдийн түүхэн товчоон. УБ., 2009

Наваан Д. Тэмээний эртний зураг // Археологийн судлал. Том. X. Fasc. 6. УБ., 1982

Пэрлээ Х. Өмнөговь, Өвөрхангай аймгуудын говь талын нутгаар эртний судлалын хайгуул хийсэн нь // Археологийн судлал. Эртний судлал-угсаатны зүйн бүтээл. Том. II. УБ., 1963

Санжмятав Т. Өмнөговь аймгийн нутагт археологийн хайгуул хийсэн ажлын тайлан // Монголын археологи: Хээрийн судалгааны тайлан VII (1987-1989). УБ., 2016

Содной Т. Түмнээ толилуулах нэгэн зураг // ШУАМ, №3, УБ., 1995.

Сономдагва Ц. Монгол улсын засаг, захиргааны зохион байгуулалтын өөрчлөлт, шинэчлэл. УБ., 1998

Цэвээндорж Д., Гарамжав Д., Гүнчинсүрэн Б., Цэрэндагва Я., Гантулга Ж., Амартүвшин Ч., Мөнхбат Т. Ханбогдын хадны зураг. УБ., 2010

Цэвээндорж Д., Цэрэндагва Я., Гүнчинсүрэн Б., Гарамжав Д. Жавхлант хайрханы хадны зураг. УБ., 2004

Эрдэнэбат У. Хахуулын голын хадны зураг // Studia Archaeologica. Tom. (VI) XXVI Fasc. 3. УБ., 2008

Ухаа худаг уурхайн нөлөөллийн бүс болох Өмнөговь аймгийн Цогтцэций сумын нутагт орших соёлын биет болон биет бус өвийн судалгааны тайлан. Соёлын өвийн төв. УБ., 2011

